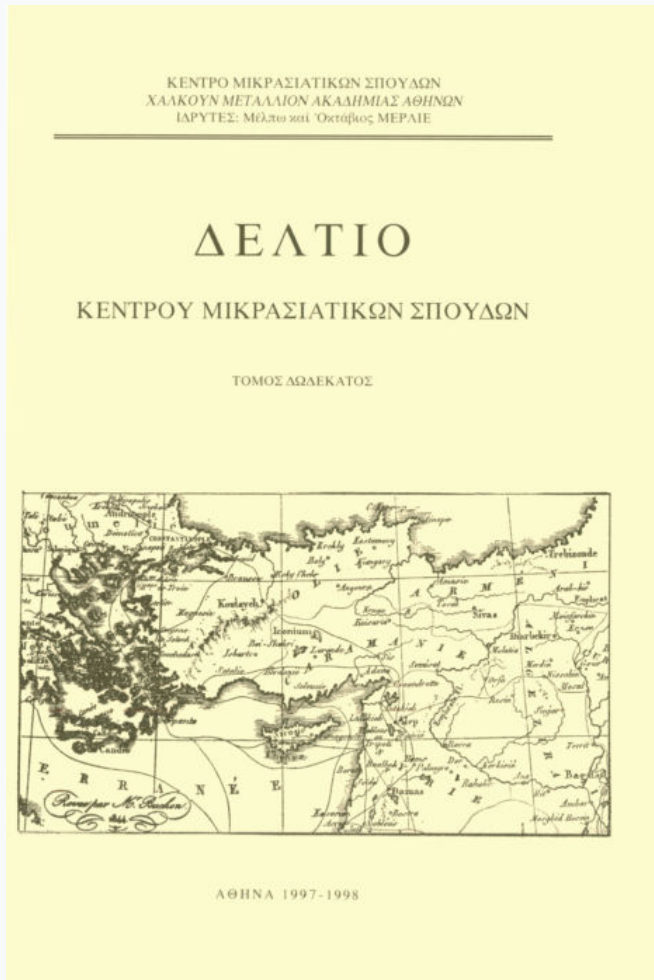

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 12 (1997)

Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ'ημάς ανατολή, 1819-1914: Η δράση της American board

Κωνσταντίνα Π. Κισκήρα

doi: [10.12681/deltiokms.77](https://doi.org/10.12681/deltiokms.77)

Copyright © 2015, Κωνσταντίνα Π. Κισκήρα

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κισκήρα Κ. Π. (1997). Προτεστάντες ιεραπόστολοι στην καθ'ημάς ανατολή, 1819-1914: Η δράση της American board. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12, 97-118. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.77>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ Π. ΚΙΣΚΗΡΑ

ΠΡΟΤΕΣΤΑΝΤΕΣ ΙΕΡΑΠΟΣΤΟΛΟΙ
ΣΤΗΝ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ ΑΝΑΤΟΛΗ, 1819-1914:
Η ΔΡΑΣΗ ΤΗΣ AMERICAN BOARD*

Οί «νέοι σταυροφόροι» στη Μέση Ἀνατολή

Κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰώνα Ἕλληνοὶ ἱεραπόστολοι, ἐκπρόσωποι τῆς ἐπίσημης ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας (Church Missionary Society) ὀργάνωσαν τὴν πρώτη προτεσταντικὴ ἱεραποστολή (τὴν Mediterranean Mission),¹ ποὺ ἀνέπτυξε συστηματικὴ προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα μεταξὺ τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦσαν γύρω ἀπὸ τὴν νοτιοανατολικὴ Μεσόγειο, ὡς τὸ βᾶθος τοῦ Εὐξείνου Πόντου καὶ τοῦ Περσικοῦ Κόλπου, δηλ. σὲ ἕνα πολυποικίλο μωσαϊκὸ θρησκείων καὶ πολιτισμῶν. Τὸ παράδειγμα τῶν Ἕλληνων μιμήθηκαν λίγα χρόνια μετὰ ἄμερικανοὶ ἱεραπόστολοι, ἐκπρόσωποι Μεταρρυθμισμένων-Καλβινιστικῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ πρώτη ἀμερικανικὴ ἱεραποστολικὴ «ἐταιρεία» ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὸ χωρὸ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς στὰ 1819, ἦταν ἡ Κογκρεγκεϊσιοναλιστικὴ American Board of Commissionners for Foreign Missions (Ἀμερικανικὴ ἐπιτροπὴ ἐντολοδόχων γιὰ ἐξωτερικὲς ἱεραποστολές, ABCFM).²

Κέντρο τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος ὄλων αὐτῶν τῶν προτεσταντικῶν

* Εὐχαριστῶ τὴν καθηγήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ βοήθειά της καὶ τὴν ἠθικὴ ἐγκαρδιώση στὴν ἔρευνά μου.

1. Βλ. πληροφορίες στὰ ἔργα τῶν ἱεραποστόλων: W. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean from 1815-1820*, Λονδίνο 1822 καὶ J. Hartley, *Researches in Greece and the Levant*, Λονδίνο 1831.

2. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἐταιρείας βλ.: R. Anderson, *History of the Mission of the ABCFM to the Oriental Churches*, τόμ. 1-2, Βοστόνη 1872· J. Richter, *History of Protestant Missions in the Near East*, Νέα Ὑόρκη καὶ Σικάγο 1910· J. Tracy, *History of the ABCFM*, Νέα Ὑόρκη 1842· J. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East. Missionary Influence on American Policy (1810-1827)*, Μιννεάπολη 1972, σσ. 352-374 ὅπου ἰδιαίτερα χρήσιμος βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς τοῦ ἔργου τῆς ABCFM στὴ Μέση Ἀνατολή.

«εταιριῶν», ἀγγλικῶν καὶ ἀμερικανικῶν, ἔγινε ἡ Μάλτα, ἐξαιτίας τῆς γεωγραφικῆς θέσης της —ἀπείχε λίγες μέρες ταξίδι ἀπὸ τὴν Μέση Ἀνατολή. Περισσότερο σημαντικὲς ἀπὸ τὶς «εταιρίες» αὐτὲς ἀποδείχθηκαν: ἡ Ἀγγλικὴ Βιβλικὴ Ἑταιρία (British and Foreign Bible Society· οἱ ἐγκαταστάσεις της στὴ Μάλτα χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1809),³ ἡ ἐπίσημη ἱεραποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀγγλίας (Anglican Evangelical Church Missionary Society ἢ Church Missionary Society, CMS· οἱ ἐγκαταστάσεις της ξεκίνησαν ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸ 1812),⁴ καθὼς καὶ ἡ ἀμερικανικὴ «εταιρία» American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM). Τὸ τυπογραφεῖο τῆς τελευταίας ἄρχισε τὴ λειτουργία του στὴ Μάλτα τὸ 1822.⁵

Κοινὸ ὄραμα τῶν Ἀγγλο-Ἀμερικανῶν «νέων σταυροφόρων» ἦταν ἡ ἐπανάδρυση μιᾶς «νέας Προτεσταντικῆς Σιών» στὴν Ἱερουσαλήμ. Γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ὁράματός τους ἔπρεπε «νὰ εὐαγγελισθοῦν» οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Παλαιστίνης (Ἐθνικοί, heathens). Γρήγορα, ὁμως, οἱ ἱεραπόστολοι διαπίστωσαν ὅτι ἡ «λύτρωση» τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς «εἰδωλολάτρες» κατοίκους της δὲν ἦταν εὐκόλη ὑπόθεση. Ἔσπευσαν λοιπὸν νὰ διευρύνουν τὶς προσπάθειές τους γιὰ νὰ «διαφωτίσουν» (to enlighten) τοὺς ἄλλους λαοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς, τὶς χριστιανικὲς ἐθνότητες αὐτοῦ τοῦ χώρου: Ὁρθόδοξους Ἑλληνας, (Ἀποστολικούς) Ἀρμένιους, Σύρους, ἢ Ἰακωβίτες,⁶ Νεστοριανούς, Χαλδαίους καὶ Μαρωνίτες. Πίστευαν πὼς ἂν πετύχαινε τὸ σχέδιο τοῦ ἐκπροτεσταντισμοῦ τῶν χριστιανῶν αὐτῶν —ὀπαδῶν τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς— τότε αὐτοὶ οἱ «Protestant Christians» ἢ «enlightened Christians» θὰ εἶχαν τὴ δύναμη νὰ κάνουν καὶ τοὺς Ἑβραίους καὶ Μουσουλμάνους τῆς Παλαιστίνης νὰ ἀλλαξοπιστήσουν.

Τὸ οὐτοπιστικὸ προτεσταντικὸ ὄραμα, ἀποκύημα ἀμετροῦ θρησκευτικοῦ ζήλου καὶ φανατισμοῦ, ὑποκρύπτει ἀναμφίβολα οἴηση καὶ ἐμμονὴ στὴν πεποίθηση ὅτι τὸ προτεσταντικὸ ἰδεολόγημα κι ἡ ἀγγλο-ἀμερικανικὴ κουλτούρα ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ αὐτὸ ὑπερέχουν ὅλων τῶν θρησκειῶν καὶ πολιτισμῶν ποὺ γεννήθηκαν στὴν κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.⁷

3. W. Canton, *History of the British and Foreign Bible Society*, Λονδίνο 1904.

4. Eug. Stock, *History of the CMS*, τόμ. 1-4, Λονδίνο 1899 καὶ Δ. Ἴ. Πολέμης, «Τὰ Ἑλληνικά ἔντυπα τοῦ ἐν Μάλτα τυπογραφείου τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἱεραποστολῆς», *Ἡ Ἐρανιστὴς* 8 (1970), σσ. 153-168.

5. Evro Layton, «The Greek Press at Malta of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (1822-1833)», *Ἡ Ἐρανιστὴς* 9 (1971), σσ. 169-193.

6. J. Joseph, *Muslim - Christians Relations in the Middle East. The Case of Jacobites*, Albany 1983, σσ. 70-75.

7. E. Queen, *Pilgrims and Travelers to the Holy land*, Studies in Jewish Civilization 7, Creighton University Press 1966, σ. 224.

Ἡ ἱστορία τῆς Ἀμερικανικῆς Ἑταιρίας ABCFM ἀπὸ τὸ 1810 ἕως σήμερα

Ἡ ABCFM ἰδρύθηκε στὰ 1810 στὸ Μπράντφορντ τῆς Μασσαχουσέτης (Νέα Ἀγγλία). Ἀρχικά, πυρήνας τῆς ἔγινε μιὰ ὀλιγομελὴς ὁμάδα φανατικῶν σπουδαστῶν τῆς νεοσύστατης τότε Κογκρεγκέισιοναλιστικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (Andover Seminary) ποὺ λειτουργοῦσε κοντὰ στὴ Βοστώνη. Τὰ μέλη τῆς ABCFM καὶ οἱ χρηματοδότες τῆς ἦταν, κατὰ κανόνα, ἀφοσιωμένοι ὁπαδοὶ τῆς Μεταρρυθμισμένης-Καλβινιστικῆς Ἐκκλησίας τῶν Συναθροιστῶν ἢ Κοινοτικῶν (Congregational Church).

Εἰδικὰ οἱ Congregationalists, ποὺ συγγενεῦν ὡς πρὸς τὶς δογματικὲς ἀντιλήψεις τους μὲ τοὺς Πουριτανούς⁸ τῆς Ἀγγλίας, διαμόρφωσαν τὴν ἀμερικανικὴ κοινωνία τῆς Νέας Ἀγγλίας κατὰ τοὺς 17ο-19ο αἰ. μὲ τὴ φανατικὴ προσήλωσή τους στὴν ἀγγλικὴ παιδεία καὶ τὸ αὐστηρὸ προτεσταντικὸ ἦθος τους (ἀσκητικὴ, πειθαρχημένη στάση στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐργασία).⁹

Πολλὰ ἀπὸ τὰ σημερινὰ πανεπιστήμια τῶν ἔξι Ἀνατολικῶν Πολιτειῶν (ΗΠΑ), ὅπως τὸ Yale, Harvard κ.ἄ., ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἐκκλησιαστικὰ κολλέγια ποὺ ἴδρυσε ἡ Congregational Church στὴ Νέα Ἀγγλία ἀπὸ τὸν 17ο αἰ.

Δύο μόλις χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυσή της ἡ ABCFM, πρώτη ἀνάμεσα στὶς ἀμερικανικὲς ἱεραποστολικὲς «ἐταιρίες», ἐγκαινίασε ἱεραποστολὲς ἐκτὸς ἀμερικανικῆς ἠπείρου. Ἡ πρώτη ἐξωτερικὴ ἱεραποστολὴ τῆς ξεκίνησε στὰ 1812 γιὰ τὶς Ἰνδίες, ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν Ἀγγλῶν. Οἱ ἱεραποστολὲς τῆς ABCFM ἔδρασαν πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα (1812-1931) στὴν ἀμερικανικὴ ἠπειρο (ἰθαγενεῖς Ἰνδιάνικες φυλὲς) στὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ (Πολυνησία, Χαβάη, Μικρονησία), στὴν Ἀσία, Ἀφρικὴ καὶ τὴν Εὐρώπη.

Οἱ δραστηριότητες τῆς ABCFM στὴ Μέση Ἀνατολὴ (Παλαιστίνη, Συρία, Αἴγυπτο, Περσία, Τουρκία, Βουλγαρία καὶ Ἑλλάδα) ἄρχισαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1819, ὅταν οἱ δύο πρῶτοι ἱεραπόστολοι Pl. Fisk καὶ L. Parsons ἀποβίβαστηκαν στὴ Σμύρνη μὲ προορισμὸ τὴν Παλαιστίνη. Κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σταμάτησε κάθε δραστηριότητα τῆς «ἐταιρίας». Κάποιοι ἱεραπόστολοι ἐπέστρεψαν στὶς ΗΠΑ, ἐνῶ ἄλλοι συνεργάστηκαν, ἀπὸ τὸ 1919 ὡς τὸ 1930, μὲ τὴ φιλανθρωπικὴ ὀργάνωση Near East Relief (NER) ποὺ ὑπηρετοῦσε καὶ πολιτικὲς σκοπιμότητες. Σήμερα, ἡ ABCFM ἀνα-

8. Οἱ Πουριτανοὶ Καλβινιστὲς ἐκδιώχθηκαν τὸν 17ο αἰ. ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Ἀγγλίας Κάρολο Α΄ καὶ κατέφυγαν, ὕστερα ἀπὸ περιπλανήσεις, στὴν Εὐρώπη, στὶς ΗΠΑ. Βλ. *Puritanism, American History Series*, Σὰν Ντιέγκο 1994 σσ. 121-122· M. Mullet, *Calvin, Lancaster Pamphlets*, Λονδίνο καὶ Νέα Ὑόρκη 1994 σσ. 60-66.

9. M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Λονδίνο-Σίδνεϊ, Unwin Paper books, 1987.

βιώνει στην Κωνσταντινούπολη μέσα στην Near East Mission της United Church Board for World Ministries (UCBWM). Ἡ ABCFM ἔγινε μέλος τῆς UCBWM τὸ 1931.¹⁰

Οἱ ἱεραποστολὲς τῆς ABCFM στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή

Ἡ πρώτη ἱεραποστολὴ τῆς ABCFM, ποὺ στόχευε στὴν ἴδρυση σταθμοῦ στὴν Ἱερουσαλήμ (Palestine Mission 1819-23), ἀπέτυχε παρὰ τὶς συγκινητικές προσπάθειες κυρίως τῶν δύο πρωτοπόρων ἱεραποστόλων L. Parsons καὶ Pl. Fisk. Ἡ θύελλα τῶν ἀντιδράσεων καὶ τῶν διώξεων ποὺ προκάλεσε ἡ προτεσταντικὴ προπαγάνδα στὴν Παλαιστίνη ὑποκινούνταν συστηματικὰ ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία.¹¹ Τελικά, ὁ πρῶτος ἱεραποστολικὸς σταθμὸς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἰδρύθηκε στὴ Βηρυτὸ στὰ 1823 ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους W. Goodell καὶ Is. Bird (Syrian Mission).¹²

Μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου (1827) οἱ Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι, μαζὶ καὶ μὲ ἄλλους Εὐρωπαίους, κατέφυγαν στὴ Μάλτα. Τὸ κλίμα ξενοφοβίας στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, λόγω τῆς ἀστάθειας ποὺ προκλήθηκε στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἦταν ιδιαίτερα αὐξημένο. Μὲ τὸ τέλος τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων στὴν περιοχὴ ἄρχισε καὶ πάλι ἡ ἱεραποστολικὴ δραστηριότητα τῆς ABCFM.

Σὲ συνδιάσκεψη τῆς ἱεραποστολῆς στὴ Μάλτα τὸ 1829 (Malta Conference)¹³ ἀποφασίστηκε: α) νὰ ἀνασταλοῦν προσωρινὰ οἱ δραστηριότητες τῆς Παλαιστίνης καὶ β) νὰ ἐνταθοῦν οἱ προσπάθειες γιὰ τοὺς χριστιανούς τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι συνεχίζεται ἡ Syrian Mission ποὺ εἶχε διακοπεῖ στὰ 1826, ἐνῶ ἰδρύθηκαν καὶ ἄλλες τρεῖς νέες ἱεραποστολές: 1) ἡ Mission to Greece, γιὰ τοὺς Ὀρθόδοξους Ἑλληνας τοῦ ἠπειρωτικοῦ καὶ νησιωτικοῦ χώρου, 2) ἡ Mission to the Armenians, ἱεραποστολὴ γιὰ τοὺς Ἀρμένιους ποὺ διέμεναν σὲ ὀλόκληρη τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία (ἀσιατικὲς καὶ εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες) καὶ ὅσοις ἦσαν διασκορπισμένοι στὴν Ὑπερκαννασία (ἡ ἱεραποστολὴ περιελάμβανε καὶ ἄλλους χριστιανικοὺς λαούς —Ἑλληνας, Σύρους— καὶ μετὰ τὸ 1860 καὶ τοὺς Βουλγάρους καὶ τοὺς Μουσουλμάνους), καὶ 3) ἡ Mission to the Nestorians, γιὰ τοὺς Νεστοριανούς ποὺ κατοικοῦσαν στὴ ΝΔ Περσία. Ἡ ἱεραποστολὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καλύ-

10. F. A. Stone, *Academies for Anatolia*, The University of Connecticut, Νέα Ὑόρκη-Λονδίνο, 1984, σσ. XIII-XV· Π. Καρανικόλας *Οἱ Αἰρετικοὶ Προτεστάντες*, Ἀθήνα 1976, σσ. 147-152· Α. Ἀλεβιζόπουλος, *Ρωμαιοκαθολικισμὸς, Προτεσταντισμὸς καὶ Ὀρθοδοξία*, Ἀθήνα 1992, σσ. 92-93.

11. D. H. Finnie, *Pioneers East*, Κέμπριτζ, Μασσ. 1967, σσ. 167-202.

12. A. L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901*, Ὁξφόρδη 1966, σσ. 31-54.

13. *Missionary Herald* (1878), σ. 364.

ππει τὰ χρόνια 1831-1844. Μὲ τὴν ἴδια χρονικὴ ἀφετηρία ξεκινάει ἡ ἱεραποστολὴ γιὰ τοὺς Ἰσχυμένους ποῦ, διευρυμένη ὡς Τουρκικὴ ἱεραποστολὴ στὰ 1860 (Asiatic Turkey Mission καὶ European Turkey Mission), δρᾷ ὡς τὸ 1914. Οἱ ἱεραποστολὲς γιὰ τοὺς Σύρους καὶ τοὺς Νεστοριανούς, — ἡ τελευταία ξεκινάει τὸ 1834— μετὰ τὸ 1870 παραχωροῦνται στὴν Πρεσβυτεριανὴ Ἐκκλησία (Presbyterian Board) γιὰ λόγους οἰκονομικούς. Οἱ ἀποφάσεις τῆς Μάλτας, ποῦ χάραξαν τὴν ἱεραποστολικὴ πολιτικὴ στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, ἐπισφραγίσθηκαν μὲ τὴν παρουσία τοῦ διαπρεποῦς στελέχους τῆς ABCFM R. Anderson.

Οἱ δραστηριότητες τῆς «Mission to Greece» (1831-1844)

Ἦστερα ἀπὸ τὸ ἐνημερωτικὸ ταξίδι τοῦ R. Anderson στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Σμύρνη (1829-30) ὁ J. King, ὑπεύθυνος ἱεραπόστολος τῆς Mission to Greece,¹⁴ ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἱεραποστολὴ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ σημείωνε ἐπιτυχία. Ὁ ἑλληνισμὸς συγκροτοῦσε τὴν πιὸ δυτικοποιημένη κοινότητα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἐξαιτίας τῆς κίνησης τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἐνῶ ἦταν ἀκόμα νωπὰ στοὺς Ἕλληνας τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα τοῦ ἀμερικανικοῦ λαοῦ, ποῦ εἶχαν ἐκδηλωθεῖ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας.¹⁵

Ὅμως, ἡ σθεναρὴ στάση καὶ οἱ πιέσεις τῆς νεοσύστατης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας πρὸς τὶς ἑλληνικὲς κυβερνήσεις δὲν ἄφηναν περιθώρια ἀλλαξοπιστίας μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Συνεχεῖς ἦταν οἱ διώξεις, τὰ ἀναθέματα καὶ οἱ δικαστικοὶ ἀγῶνες, κυρίως ἐναντίον τοῦ King. Ἦστερα ἀπὸ μιὰ δευτέρη περιόδεια τὸ 1844 στὸν ἄντρο τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς τοῦ R. Anderson, ὁ ὁποῖος συντόνιζε τὸ ἔργο ὁλόκληρης τῆς ἱεραποστολῆς ἕως τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., ἀποφασίστηκε ἡ διάλυση τῆς ἱεραποστολῆς στὴν Ἑλλάδα. Ὁ King παρέμεινε ἐδῶ, ὡς ἰδιώτης, ἕως τὸν θάνατό του στὸ 1869.

Παρ' ὅτι τὸ προσηλυτιστικὸ ἔργο τῆς Mission to Greece ἀπέτυχε πλήρως, τελικὰ παρέμεινε ἐνδιαφέρουσα ἡ σχέση του μὲ τὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα. Ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ προσηλυτιστικοῦ ἔργου τῆς ἱεραποστολῆς ἦταν καὶ ἡ διανομὴ σχολικῶν ἐγχειριδίων, καθὼς καὶ ἡ λειτουργία προτεσταντικῶν σχολείων. Τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια, ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου τῆς Μάλτας, διανεμόνταν ὄχι μόνον στὰ προτεσταντικά, ἀλλὰ καὶ στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα μὲ τὴν ἔγκριση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης.¹⁶ Τὰ προτε-

14. J. Richter ὁ.π., σσ. 164-167 καὶ R. Anderson ὁ.π., τόμ. 1, σσ. 140-313. Γιὰ τὴ βιογραφία τοῦ J. King, γνωστοῦ Πανεπιστημιακοῦ δάσκαλου καὶ Ἀνατολιστῆ βλ. τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Encyclopedia of Missions*, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1904.

15. S. Larrabee, *Ἑλλάς: πῶς τὴν εἶδαν οἱ Ἀμερικανοὶ 1775-1865*, Ἀθήνα 1973.

16. Πολλὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ J. King ποῦ εἶναι καταχωρημένα

σταντικά σχολεία που λειτούργησαν από το 1831 έως το 1841 ήταν: ένα προτεσταντικό Διδασκαλείο στην Αθήνα, το ονομαζόμενο «Ευαγγελικό Γυμνάσιο», και όρισμένα μικρά αλληλοδιδασκτικά σχολεία, σε επίπεδο δημοτικής εκπαίδευσης, που ιδρύθηκαν στους ιεραποστολικούς σταθμούς της Αθήνας, του Άργους, της Κύπρου,¹⁷ της Χίου και της Μάνης (Αρεόπολη).¹⁸ Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει η συμβολή του King, όπως και της Mrs M. Riggs, συζύγου του κορυφαίου ιεραποστόλου El. Riggs, στους εκπαιδευτικούς σχεδιασμούς, που γίνονταν στα χρόνια του Καποδίστρια και του Όθωνα. Το ζεύγος των ιεραποστόλων Riggs, τα πρώτα έξι χρόνια της μακρόχρονης παραμονής του στον χώρο της καθ' ημάς Ανατολής, παρέμενε στο Άργος. Στόν ιεραποστολικό αυτό σταθμό λειτούργησε με τη φροντίδα τους «υποδιδασκαλείο» θηλέων επιπέδου δημοτικής εκπαίδευσης (1834-1838). Από το σχολείο αυτό αποφοίτησαν βοηθοί για δασκάλους των προτεσταντικών και των ελληνικών σχολείων. Το σχολείο της Mrs Riggs, που είχε στα 1838 εκατό μαθήτριες, συνέβαλε στην κοινωνική αποκατάσταση της Ελληνίδας της υπαίθρου καθώς ήταν το μοναδικό σχολείο στο είδος του που λειτουργούσε στην ελληνική υπαίθρο.¹⁹

Η Armenian Mission στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (1831-1860)

Η Armenian Mission άρχισε τη λειτουργία της μόνον μετά την υπογραφή της Αμερικανο-Οθωμανικής έμπορικης συμφωνίας στα 1830.²⁰ Αν και δέν υπήρχε πρόβλεψη για το έργο των ιεραποστόλων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μαζί με τους Αρμενίους της Αυτοκρατορίας οι προσηλυτιστικές προσπάθειες της ABCFM στόχευαν και στους άλγυρωτους Έλληνες και, κατά προτίμηση, στους Τουρκόφωνους.²¹ Στα ίδια χρόνια η Mission to Jews

στο *Missionary Herald* (1831-1836), παρέχουν πλούσιο υλικό για τα ελληνικά προτεσταντικά σχολικά έγχειρίδια αυτής της περιόδου και την προτεσταντική εκπαίδευση στην Ελλάδα.

17. F. Tollefson, «American Missionary Schools for Cyprus (1834-1842)» *Modern Greek Studies Yearbook* 10/11 (1994/1995), σσ. 37-87.

18. Σόφη Παπαγεωργίου, «Δύο Αμερικανοί-Ιεραπόστολοι στη Μάνη», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τόμ. 3, Αθήνα 1976, σσ. 25-28.

19. *Missionary Herald* (1835) Γεν. σ. 6. Για το «Διδασκαλείο Θηλέων» στην Αθήνα του ιεραποστολικού ζεύγους Hill βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986, σσ. 114-116.

20. Üner Türgay, «Ottoman American trade during the 19th c.», *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982), σσ. 189-246.

21. Για τον σταθμό της Κωνσταντινούπολης και τις προσηλυτιστικές προσπάθειες από το 1831 μέχρι το 1864, βλ. στα Απομνημονεύματα του W. Goodell, *Forty years in the Ottoman Empire*, Νέα Υόρκη 1877.

(1831-1856) απέβλεπε στον προσηλυτισμό των Ἑβραίων τῆς Κωνσταντινούπολης, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.

Στὰ 1846 στὸ Πέραν σχηματίστηκε ἡ πρώτη Ἀρμενικὴ Εὐαγγελικὴ Ἐκκλησία. Τὰ μέλη τῆς μυστικῆς ἐταιρείας Armenian Evangelical Union, ποὺ ἀφορίστηκαν ἀπὸ τὸν Ἀρμένιο Πατριάρχη τῆς Κωνσταντινούπολης Ματθαῖο Α΄, κατέφυγαν τὸ 1846 στοὺς ἱεραποστόλους τῆς Κωνσταντινούπολης W. Goodell καὶ H. G. O. Dwight, οἱ ὁποῖοι τοὺς ὀργάνωσαν σὲ ἐκκλησία. Στὰ 1850, ὅταν ἡ ἀγγλικὴ ἐπιτροπὴ στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε φθάσει στὸ ἀποκορύφωμά της μὲ τὴν παρουσία τοῦ Sir Stratford Canning de Redcliffe, πρεσβευτῆ τῆς Ἀγγλίας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Μετζίτ παραχώρησε μὲ εὐκολία φερμάνι ποὺ ἀναγνώριζε τοὺς Προτεστάντες τῆς Αὐτοκρατορίας ὡς ἰσότιμους πρὸς τὰ ἄλλα millet.²²

Ὡς τὸ τέλος τοῦ Κριμαϊκοῦ Πολέμου οἱ Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι περιορίζαν τὸ προσηλυτιστικὸ τους ἔργο κυρίως στὴ σημερινὴ Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία, τὴ Δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ παράλια τοῦ Πόντου (1834-1856). Μετὰ τὸ 1856 καὶ τὴν ἔκδοση τοῦ Χάτι Χουμαγιούν οἱ ἱεραπόστολοι τόλμησαν μαζικὴ διείσδυση ἀπὸ τὴν Τραπεζοῦντα καὶ τὴν Ἀμισὸ μέσφ Σεβαστείας πρὸς τὸ κεντρικὸ Μικρασιατικὸ ὄροπέδιο, καὶ ἀπὸ τὴ Σμύρνη πρὸς τὴν Κιλικία (Aintab, σημερινὸ Gazi Antep). Στὶς Ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας (Τουρκικὴ Ἀρμενία καὶ Κουρδιστάν) προχώρησαν ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ στὸν βορρᾶ καὶ ἀπὸ τὸ Ντιαρμπακίρ στὸν νότο. Ἀπὸ τὸν κόμβο τοῦ Ντιαρμπακίρ ἔφτασαν ἕως τὸ Μαρντίν (Ἀμίδα, ἀρχαία Μεσοποταμία). Τὸ Μαρντίν, τὸ μόνον ἀραβόφωνο (Σύροι-Ἰακωβίτες) τμῆμα τῆς Armenian Mission, ἀποτελοῦσε μαζὶ μὲ τὸ Βάν (Ἀρμενία) τοὺς πιὸ ἀνατολικούς σταθμούς τῆς ABCFM στὴν Ἀσιατικὴ Τουρκία. Τελικὰ, στὰ 1914 οἱ εὐαγγελικοὶ Ἀρμένιοι ἔφθασαν τὶς 40.000, περίπου δηλαδὴ τὸ 2% στὸ σύνολο τοῦ Ἀρμενικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Αὐτοκρατορίας.²³

Ἡ Turkey Mission (1860-1914): Ἀρμένιοι, Ἕλληνες, Βούλγαροι, Μουσουλμάνοι

α) Asiatic Turkey Mission

Μετὰ τὸ 1860 ἡ Armenian Mission διευρύνθηκε καὶ μετονομάστηκε σὲ Turkey Mission.²⁴ Διαιρέθηκε στὴν Asiatic Turkey Mission καὶ στὴν European Turkey Mission. Αἰτία τῆς διευρύνσεως τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τῆς ABCFM

22. Rev. Edw. Bliss, *Turkey, The Armenian Atrocities*, Νέα Ὑόρκη 1896, κεφ. XIV.

23. M. Ormanian, *The Church of Armenia*, Λονδίνο 1955, Appendix II σσ. 205-207.

24. Βλ. πῖνακα ἀρ. 1 (Ἀσιατικὲς ἐπαρχίες). Ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ ἱεραποστόλου J. Green, *Leavening the Levant*, Βοστώνη 1916, σ. 2 καὶ πῖνακα ἀρ. 2· J. Green, ὀ.π., σ. 248 (Εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες).

σὲ ὀλόκληρο τὸν χώρο τῆς Ἀσιατικῆς καὶ εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, πού ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς ἀπευθύνεται τώρα καὶ στοὺς Μουσουλμάνους, ἦταν οἱ εὐνοϊκὲς συνθήκες πού διαμορφώθηκαν γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους τῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὴν περίοδο αὐτῆ τοῦ Τανζιμάτων καὶ οἱ ὅποτες δημιουργήσαν κλίμα εὐφορίας καὶ ἀμετρῆς αἰσιοδοξίας στὴν ABCFM γιὰ τὸ ἔργο της. Παρ' ὅλα αὐτά, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀποστασίας τῶν Μουσουλμάνων ἦταν πενιχρά. Στὰ χρόνια 1856-1861 σημειώθηκαν μόνον 23 περιπτώσεις ἀλλοξοπιστίας πού παρέμειναν κι οἱ μοναδικές ὡς τὸ τέλος τῆς Turkey Mission.²⁵

Στὰ χρόνια 1866-1890 ὁργανώθηκαν καὶ οἱ 21 Ἑλληνικὲς Εὐαγγελικὲς κοινότητες ἀπὸ τὴν Asiatic Turkey Mission. Οἱ μικρὲς αὐτὲς κοινότητες τοῦ Μικρασιατικοῦ χώρου δημιουργήθηκαν στὸν Πόντο²⁶ (ἡ Οἰνὴ ἦταν ἡ πιὸ παλιά· ἀπὸ τὸ 1868), στὴ Δυτικὴ Μ. Ἀσία, στὴν Καππαδοκία καὶ στὴν περιοχή τῶν Ἀδάνων.²⁷ Οἱ περισσότερες ὁργανώθηκαν κυρίως μετὰ τὸ 1880, γιὰτὶ μετὰ τὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου (1879) ἐξασθένησε ἡ Ρωσικὴ παρουσία στὴν Αὐτοκρατορία, μόνιμη ἀπειλὴ γιὰ τὸ ἔργο τῶν ἱεραποστόλων. Τότε ἦταν πού οἱ ἱεραπόστολοι πίστεψαν ὅτι ἦρθε ὁ χρόνος νὰ ἀλώσουν τοὺς ὀρθόδοξους. Οἱ Πόντιοι Εὐαγγελικοὶ —πολυαριθμότεροι ὅλων— ὑπολογίζονται σὲ 500 οἰκογένειες (2.500-3.000 ἄτομα).²⁸ Ἡ πιὸ πολυπληθὴς Ἑλληνικὴ Εὐαγγελικὴ Κοινότητα τῶν Κοτυώρων (Ὁρντοῦ) στὸν Πόντο ἀριθμοῦσε, στὰ 1891, 78 ἐγγεγραμμένους Προτεστάντες καὶ 200 περίπου φιλοπροτεστάντες.²⁹ Σήμερα, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελικοὺς τῆς Κατερίνης εἶναι ἀπόγονοι τῶν Εὐαγγελικῶν Ἑλλήνων τῶν Κοτυώρων, πού κατέφυγαν στὴ Μακεδονία μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή. Στὰ 1923 καταχωροῦνται 120 οἰκογένειες στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας Κατερίνης πρόσφυγες ἀπὸ τὸν Πόντο καὶ τὴ Μ. Ἀσία.

β) European Turkey Mission (1870-1912)

Παράλληλα μὲ τὴ διείδουση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀσιατικῆς Τουρκίας ἡ ABCFM ἀπεφάσισε νὰ ὁργανώσει καὶ νέες ἱεραποστολὲς στὶς Εὐρωπαϊκὲς ἐπαρχίες τῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτὴ τὴ φορὰ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἱεραποστολῆς ἀρχικὰ στράφηκε πρὸς τοὺς Βουλγάρους καὶ ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1887, πρὸς τοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ν. Ἀλβανίας (Ἑλληνας, Τόσκηδες κ.ἄ.).

25. L. Gordon, *American Relations with Turkey 1830-1930*, Φιλαδέλφεια, University of Pennsylvania Press, 1932, σ. 223.

26. Ἰω. Ἀγαπίδης, *Ἑλληνικαὶ Εὐαγγελικαὶ Κοινότητες τοῦ Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1948, πίνακα ἀρ. 3 σ. 99.

27. Ἰω. Ἀγαπίδης, *Ἑλληνικαὶ Εὐαγγελικαὶ Κοινότητες τῆς Μ. Ἀσίας*, Θεσσαλονίκη 1950, Πίνακα ἀρ. 4 σ. 4 καὶ Α. Μ. Λεβίδης, «Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ προσηλυτισμοῦ ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ», *Ξενοφάνης* 2 (1904-5), σσ. 225-229· 3 (1905-6), σσ. 248-255 καὶ σσ. 343-351.

28. Ἰω. Ἀγαπίδης, *ὁ.π.*, σ. 87.

29. *Missionary Herald* (Δεκέμβριος 1890), σ. 518 καὶ (Ἰούνιος 1891), σ. 294.

Ὡστόσο, γιὰ λόγους οἰκονομικούς καὶ παρὰ τὴ διάχυτη συμπάθεια πού ἔτρεφαν οἱ ἱεραπόστολοι πρὸς τὴν «ἀπλότητα» τοῦ Βουλγαρικοῦ ἔθνους, πολὺ γρηγόρα ἡ Bulgarian Mission, κλάδος τῆς European Turkey Mission (1870-1912), μοιράστηκε τὸ ἔργο της μὲ τὴν Ἀμερικανικὴ Ἐκκλησία τῶν Methodist Episcopalians. Τὸ ἔργο τῆς ἱεραποστολῆς περιορίστηκε μόνον στὸν ὄγκο τῶν Βουλγάρων πού κατοικοῦν σήμερα τὴ νότια Βουλγαρία καὶ σὲ ὄσους ζοῦσαν τότε διασκορπισμένοι στὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς Βαλκανικῆς (Κεντρικὴ Βαλκανικὴ, Θράκη) καί, βέβαια, στὴν πολυπληθῆ Βουλγαρικὴ Κοινότητα τῆς Κωνσταντινούπολης.

Καὶ ἐδῶ ὁμως ἡ ἱεραποστολὴ ἀπέτυχε. Στὰ 1909 οἱ Εὐαγγελικοὶ Βούλγαροι, μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἔφθαναν μόλις τοὺς 1456, ἐνῶ οἱ φιλοπροτεστάντες τοὺς 1800.³⁰

Ἀντιδράσεις καὶ διώξεις κατὰ τῶν ἱεραποστόλων

Τὸ ἔργο τῆς ABCFM στὴν Αὐτοκρατορία κινδύνεψε νὰ διακοπεῖ δύο φορὲς κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα: στίς ἀρχές τῆς ἐγκατάστασης τῆς Armenian Mission στὰ 1836-1839 καὶ στὰ 1864, λίγα χρόνια μετὰ τὴ λήξη τῆς θητείας τοῦ «μεγάλου ἑλτζή», φανατικοῦ προστάτη τοῦ Προτεσταντισμοῦ στὴν Αὐτοκρατορία, Canning.

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῶν μαζικῶν καὶ ὀργανωμένων διώξεων ἐναντίον τῶν ἱεραποστόλων πρωτοστάτησε κυρίως ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ΣΤ', ὁ ἀπὸ Σερρών, ὁ ὁποῖος μὲ Συνοδικὴ ἐπιστολὴ (1836) καταδίκασε τὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα πού εἶχαν ὀργανώσει οἱ Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Δυτικὴ Μ. Ἀσία μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ τὸ ἔντυπο ὕλικό τοῦ τυπογραφείου τους, πού τὸ «παραχωροῦσαν» καὶ στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα. Γιὰ νὰ διαφυλάξει μάλιστα τὴν Ὀρθοδοξία, ἱδρυσε τὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (1836-1850) πού εἶχε τὴν ἐποπτεία στὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῶν Ὀρθοδόξων.³¹ Ἐπιπλέον, στὰ 1839 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ Ἀρμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ Καθολικὴ Προπαγάνδα, συσπειρώθηκαν καὶ πιέζαν τὴν Ὑψηλὴ Πύλη νὰ διώξει τοὺς ἱεραποστόλους.³² Ἀπὸ μηχανῆς θεός, ὁμως, στάθηκε ἡ δευτέρα

30. Chr. Nestorova-Matejic, *American Missionaries in Bulgaria (1858-1912)*, Ph.D. Thesis, The Ohio State University 1985, σ. 43.

31. Κυριακὴ Μαμῶνη, «Ἀγῶνες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν μισσιοναρίων», *Μνημοσύνη* 8 (1980-1981), σσ. 180-212 καὶ *Missionary Herald* (Ἰούλιος 1839), σ. 244: «Τὸ Πατριαρχεῖο κρατᾷ σιδηροδέσμιους τοὺς Ὀρθοδόξους. Δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα νὰ προχωρήσει ὁ προσηλυτισμὸς τῶν Ὀρθοδόξων».

32. H. G. O Dwright, *Christianity in Turkey*, Λονδίνο 1859, σ. 92 κέ.

Αιγυπτιακή κρίση (1839) κι ο θάνατος του Σουλτάνου. Ἡ ἀνάρρηση μάλιστα στο θρόνο του νέου σουλτάνου Ἀβδούλ Μετζίτ και ἡ παραχώρηση του Χάττι-Σεριφ του Gülhane (1839) είχαν ἀναπερῶσει τις ἐλπίδες των ἱεραποστόλων γιὰ τὴ συνέχιση του ἔργου τους. Τελικά, ἡ σθεναρὴ στάση του πατριάρχη Γρηγορίου ΣΤ΄ κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης πατριαρχείας του (1835-1840) του κόστισε τὴν ἐκπτώσή του ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο, καθὼς στὰ 1840 ἡ Ἀγγλικὴ διπλωματία μεσολάβησε στὴν Ὑψηλὴ Πύλη γιὰ τὴν ἀπομάκρυνσή του.³³

Μεγάλες διώξεις ἐναντίον των ἱεραποστόλων ξέσπασαν και στὰ 1864, ὅταν ὁ νέος πρεσβευτὴς τῆς Ἀγγλίας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη Sir H. Bulwer ἀποδείχθηκε ἀδύναμος νὰ ὑποστηρίξει τὰ κεκτημένα δικαιώματα του «θρησκευτικοῦ φιλελευθερισμοῦ» γιὰ τοὺς Μουσουλμάνους ἀποστάτες πού εἶχε κατορθώσει νὰ ἀποσπάσει ἀπὸ τὸν Σουλτάνο (1844) ὁ πανίσχυρος προκάτοχός του Canning.³⁴ Ἀπὸ τὴν ἀδυναμία του Bulwer, τὴ σύγκρουσή του μετὰ τὴν Bible Society, τοὺς Ἀμερικανοὺς ἱεραποστόλους και τὸ Foreign Office ἐπιβεβαίωσαν οἱ δυσχερημένοι οὐλεμάδες, ἀλλὰ και τὰ Πατριαρχεῖα πού ὑπέθαλψαν διώξεις των ἱεραποστόλων, κυρίως στὴν Κωνσταντινούπολη (ἀπειλὲς κατὰ τῆς ζωῆς των ἱεραποστόλων, ἀπαγόρευση κυκλοφορίας των προτεσταντικῶν ἐντύπων).³⁵ Ἡ ABCFM παρέμεινε και συνέχισε τὸ ἔργο της μέσα στὴν Αὐτοκρατορία καλυπτόμενη ἀπὸ τὴν προστασία του Χάττι-Χουμαγιούν (1856). Παρ' ὅλα αὐτά, ὁ «θρησκευτικὸς φιλελευθερισμὸς» δὲν βρῆκε ποτὲ ἀνταπόκριση στὴν Ὀθωμανικὴ κοινωνία. Γι' αὐτὸ και ἡ τύχη του Μουσουλμάνου ἀποστάτη ἦταν προσωπικὴ του ὑπόθεση.³⁶

Ἡ κορύφωση (1880-95) και ἡ φθίνουσα πορεία του Προτεσταντισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία

Οἱ ρυθμοὶ αὔξεσης του ἔργου τῆς ABCFM στὴν Αὐτοκρατορία (προσηλυτισμός, σχολεῖα) σημείωσαν ἀνοδικὴ πορεία ἀπὸ τὰ μέσα του 19ου αἰ. (1850-1860). Ἡ κορύφωση τῆς αὔξεσης σημειώθηκε μετὰ τὴ Συνθήκη του Ἁγίου Στεφάνου και ὡς τὸ τέλος του αἰῶνα (1880-1895). Ὁ ρυθμὸς αὔξεσης του ἔργου της στὰ δεκαπέντε αὐτὰ χρόνια εἶναι ὁ μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν μέσο

33. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικὴ Ἱστορία Μνημεῖα*, Ἀθήνα 1922, σσ. 28-30 και H.G. O Dwight, *ὁ.π.*, σ. 107: «Ὁ Γρηγόριος ΣΤ΄ διώκεται μετὰ τὴν “κατηγορία” τῆς ὑποκίνησης ἐπανάστασης στὰ Ἴονια Νησιά, παρὰ τὴν ἐκδοση του Χάττι Σεριφ του Gülhane. Προφανὲς εἶναι ὅτι ἡ διωξή του ὀφείλεται στὴν ἐχθρότητά του πρὸς τοὺς Προτεστάντες».

34. L. J. Gordon, *ὁ.π.*, σσ. 227-229.

35. N. Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Μόντρεαλ 1964, σσ. 149-154.

36. L. J. Gordon, *ὁ.π.*, σσ. 227-229· R. Davison «Turkish Attitudes and Christian-Muslim Equality in the 19th c.», *American Historical Review* 59/4 (1954), σσ. 848-860.

δρο της αύξησής του επί 73 χρόνια (1840-1913) στην Αυτοκρατορία.³⁷ Μετά το 1905, ωστόσο, ο Προτεσταντισμός στην Αυτοκρατορία αρχίζει να φθίνει. Σημειώνεται ελάττωση των μελών των εκκλησιών και των σχολικών εγκαταστάσεων, κατά 4% και 3% αντίστοιχα. Όσο για τόν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό των μαθητών από το 1905-1913 (αύξηση 13%), αυτός οφείλεται στο γεγονός ότι αρχίζουν να φοιτούν και μαθητές άλλων δογμάτων σε κάποια από τα προτεσταντικά σχολεία (Κολλέγια).

Οί Ευαγγελικοί Ἀρμένιοι, Ἑλληνοί, Βούλγαροι ἔφθαναν τοὺς 62.000 περίπου στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. Τὰ ἐγγεγραμμένα ὁμως μέλη τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν (registered ἢ church members) ἦταν μόλις 13.000, δηλαδή περίπου τὸ 18% τοῦ συνόλου. Οἱ ὑπόλοιποι 82% (49.000) ἦταν ἀπλὰ φιλοπροτεστάντες (adherents).³⁸ Ὁ μικρὸς ἀριθμὸς τῶν registered Protestants, δηλαδή τῶν φανατικῶν Προτεσταντῶν (ἢ ἀναλογία τους εἶναι 1:6) προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία νὰ κερδίσει ὁ νεοφώτιστος ἀνατολίτης ἀπὸ μόνος του τὴν ἀσύλληπτη αὐτοπειθαρχία στὴ ζωὴ, ποὺ ἐπέβαλε ἡ πουριτανικὴ κοσμοαντίληψη τῶν Κογκρεγεϊσιοναλιστῶν. Ἡ Προτεσταντικὴ Κοινότητα ἦταν γιὰ τοὺς Κογκρεγεϊσιοναλιστὲς μιὰ πνευματικὴ δημοκρατία μὲ ἀρχηγὸ τὸν Χριστὸ καὶ τὰ μέλη τῆς ὀφείλαν νὰ εἶναι «ἅγιοι ἐπὶ τῆς γῆς». Αὐτὸ, ὁμως, τὸ Πουριτανικὸ ὄνειρο τῆς κοινοτικῆς οὐτοπίας ποὺ μετέφεραν οἱ ἱεραπόστολοι ἀπὸ τὴ Νέα Ἀγγλία στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή, δὲν βρῆκε γόνιμο ἔδαφος.³⁹ Κι ἄλλοι παράγοντες συνέβαλαν στὴ διάλυση τῶν Προτεσταντικῶν κοινοτήτων στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.: Οἱ σφαγὲς τῶν Ἀρμενίων (1895, 1909), ἡ μετανάστευση τῶν enlightened Christians στὶς ΗΠΑ καὶ τὰ μεγάλα οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς ABCFM. Οἱ προτεσταντικὲς κοινότητες στὴν Αυτοκρατορία δὲν εὐτύχησαν ποτὲ νὰ γίνουν οἰκονομικὰ ἀνεξάρτητες, παρὰ τὴν ἐπιθυμία τῆς «εταιρίας». Ἐτοί ἀναγκαστικὰ ἐξαρτῶνταν ἀπὸ τὴ φιλανθρωπία κυρίως τῆς ABCFM ἀλλὰ καὶ τῆς φιλανθρωπικῆς ἀγγλικῆς Κογκρεγεϊσιοναλιστικῆς εταιρίας Bible Lands Missions Aid Society.⁴⁰

Ἡ τελικὴ εἰκόνα τοῦ προσηλυτιστικοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ὅπως διαμορφώθηκε στὰ 1895, ἦταν ἡ ἑξῆς:

Ἀσιατικὲς ἐπαρχίες. Σύνολο: ἱεραποστολικοὶ σταθμοὶ 12, ὑποσταθμοὶ 270, ἱεραπόστολοι 145, ἐγγῶριοι συνεργάτες 811, Ἀρμενικὲς Εὐαγγελικὲς Ἐκκλησίες 127, Ἑλληνικὲς Εὐαγγελικὲς Ἐκκλησίες 17.

37. Οἱ γραφικὲς παραστάσεις (πίνακες 5, 6, 7) συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν Στέλιο Καζαντζῆ μὲ τὰ δεδομένα ποὺ παραθετῆ ὁ J. Green, ὁ.π., σσ. 108-109.

38. Ed. Bliss, ὁ.π., σσ. 314-316.

39. A. Dunning, *Congregationalists in America*, Σικάγο, The Pilgrim Press Boston, 1894, σσ. 38-39.

40. R. Daniel, *American Philanthropy in the Near East (1820-1960)*, Ohio University Press 1970, σ. 108.

Ευρωπαϊκές έπαρχίες. Σύνολο: σταθμοί 5, ύποσταθμοί 55, ιεραπόστολοι 22, έγχώριοι συνεργάτες 93, Βουλγαρικές Εύαγγελικές Έκκλησίες 16.⁴¹

Τό εκπαιδευτικό έργο τής ABCFM (1832-1914)

α) Άλληλοδιδακτικά σχολεία, *Bebek Seminary* (1832-1870)

Τό εκπαιδευτικό έργο τής ABCFM⁴² διακρίνεται σέ δύο περιόδους, από τό 1832 έως τό 1870 και από τό 1870 έως τό 1914. Στην πρώτη περίοδο (1832-1870) ήταν στενά συνδεδεμένο μέ τό προσηλυτιστικό έργο τής ιεραποστολής, αφού ό νεοφώτιστος έπρεπε νά ξεφύρει νά διαβάξει γιά νά μπορέσει νά κατανοήσει μόνος του τό περιεχόμενο τών Άγίων Γραφών. Η Άλληλοδιδακτική μέθοδος διδασκαλίας (Lancasterian, monitorial schools) πρόσφερε στους ιεραποστόλους τήν έπιθυμητή λύση τής μαζικής εκπαίδευσης. Άρχικά, από τό 1832-1838, ή ABCFM προσπάθησε νά οργανώσει Άλληλοδιδακτικά σχολεία σέ επίπεδο δημοτικής εκπαίδευσης γιά όλες τες εθνότητες τής Αυτόκρατορίας (Έλληνες,⁴³ Άρμένιους, Όθωμανούς⁴⁴) στην Κωνσταντινούπολη, Προύσα και Τραπεζούντα. Τά σχολεία αυτά ήταν πάντα εφοδιασμένα μέ τό ανάλογο προπαρασκευαστικό διδακτικό ύλικό του τυπογραφείου τής ABCFM (πλάκες ανάγνωσης, άλφαβητάρια [spelling books], κατηχήσεις). Οί εκπαιδευτικές αυτές πρωτοβουλίες τών ιεραποστόλων ξεσήκωσαν τή θύελλα τών διώξεων στά 1836-1839. Τό καθοριστικό γνώρισμα τής άμερικανικής ιεραποστολικής εκπαίδευσης τής πρώτης περιόδου ήταν τό Θρησκευτικό (Προτεσταντικό) ιδεώδες. Τό ιδεώδες αυτό χαρακτήριζε τήν Άλληλοδιδακτική εκπαίδευση πού είχαν οργανώσει οί ιεραπόστολοι άρχικά γιά όλες

41. *Encyclopedia of Missions*, λήμμα «ABCFM». Τό άρθρο βασίζεται στό βασικό έργο του J. Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Νέα Υόρκη 1902. Η αναλογία ήταν ένας ιεραπόστολος 1:100.000 χριστιανούς ή 1:500.000 υπηκόους τής Αυτόκρατορίας.

42. Γιά τό εκπαιδευτικό έργο τής ABCFM στή Μ. Άσία βλ. F. A. Stone, *δ.π.* Γιά τή Βουλγαρία Nestorova Matejic, *δ.π.*, σσ. 80-120 και U. Kocabaşoğlu, *Kendi belgeleriyile Anadolu' daki Amerika. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları* (Η Άμερική στή Μ. Άσία. Τά άμερικανικά σχολεία τών μισιοναρίων τόν 19ο αϊ. στην Όθωμανική Αυτόκρατορία μέσα από τά έγγραφα τους), Κωνσταντινούπολη ²1991. Βλέπε και βιβλιοπαρουσίαση του βιβλίου από τήν Πηνελόπη Σάτση, *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 11 (1995-96), σσ. 402-407.

43. Άπό τό 1832-1833 ό ιεραπόστολος W. Goodell όργάνωσε 20 ή 30 άλληλοδιδακτικά σχολεία: στό Μπουγιούκ-Ντερέ, στά Ταταύλα, στόν Γαλατά, Θεσσαλειά και στό Φανάρι. Ό αριθμός τών μαθητών ήταν 200 και οί μαθήτρες 100: *Missionary Herald* (Μάιος 1832), σσ. 151-153 και J. De Kay, *Sketches of Turkey 1831-1832*, Νέα Νέα Υόρκη 1833, σσ. 398-399.

44. Ήταν ή πρώτη κι ή τελευταία φορά πού ιδρύθηκαν Τουρκικά σχολεία Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης πού δέν ήταν θρησκευτικά. Τά σχολεία λειτουργούσαν στό Σκούταρι και στό Μπεουκιάς (N. Berkes, *δ.π.*, σσ. 104-105).

τίς ἐθνότητες τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀργότερα, μετὰ τίς διώξεις, τὸ θρησκευτικό ἰδεῶδες περιορίστηκε μόνον στὰ Ἑλληθοδιδασκτικά σχολεῖα τῶν ιεραποστολικῶν σταθμῶν καὶ τῶν Εὐαγγελικῶν κοινοτήτων ὅπως καὶ στὸ μοναδικὸ «Διδασκαλεῖο», τὸ Bebek Seminary, στὴν Κωνσταντινούπολη (1839-1863), ἀπὸ ὅπου ἀποφοιτοῦσαν οἱ συνεργάτες καὶ οἱ μελλοντικοὶ διάδοχοι τῶν ιεραποστόλων.⁴⁵

Στὰ 1839 ἡ ABCFM, παίρνοντας θάρρος ἀπὸ τὸ Χάττι Σερίφ τοῦ Gülhane, τὴν «Magna Charta» τῶν Χριστιανῶν —ὅπως συνήθιζαν οἱ ιεραπόστολοι νὰ τὸ ἀποκαλοῦν— ἴδρυσε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ πρῶτο ἀμερικανικὸ σχολεῖο ἀνώτερης ἐκπαίδευσης στὴ Μέση Ἐνατολή, τὸ Bebek Theological Seminary. Τὸ «Διδασκαλεῖο» αὐτὸ εἶναι πρόδρομος τῶν ἀμερικανικῶν σχολείων ποὺ λειτουργοῦν ὡς τίς μέρες μας στὸν χῶρο αὐτὸ.

Ὡστόσο, ὁ ἰδρυτὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς στὸ Μπεμπέκι, ὁ δυναμικὸς καὶ ἐφευρετικὸς ιεραπόστολος C. Hamlin (1811-1901),⁴⁶ ἤδη ἀπὸ τὸ 1850 εἶχε ἀρχίσει τὴ μύηση τῶν σπουδαστῶν τοῦ Σεμιναρίου σὲ γνώσεις ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνικῆς, παράλληλα μὲ τίς θρησκευτικῆς. Στὸ Σεμινάριο τοῦ Hamlin λειτούργησε πειραματικὰ τὸ Self Help Department, δηλαδὴ τὰ ἐργαστήρια: ξυλουργίας, βιβλιοδεσίας καὶ σιδηρουργείου, ποὺ ἐνίσχυαν τοὺς οἰκονομικὰ ἀσθενέστερους σπουδαστές, ἔτσι ὥστε ἐργαζόμενοι νὰ μποροῦν νὰ ζοῦν καὶ νὰ σπουδάζουν ἀξιοπρεπῶς. Στόχος τοῦ Self Help Department ἦταν νὰ διδάχθουν οἱ μαθητὲς «τὸ Εὐαγγέλιο τῆς δουλειᾶς» ποὺ ἀλλάζει τὴ μοῖρα τοῦ φτωχοῦ μαθητῆ καὶ μελλοντικὰ τὴν κοινωνικὴ δομὴ τῆς πατρίδας του.⁴⁷ Μετὰ τὸ 1880 αὐτὴ ἡ πρῶτη μορφὴ τεχνικῆς ἐκπαίδευσης θὰ ἀποτελέσει τὸ καθοριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἀμερικανικῆς ἐκπαίδευσης στὴ Μέση Ἐνατολή.

Ἡ ἐμμονὴ ὁμως τοῦ R. Anderson στὸ θρησκευτικὸ ἰδεῶδες τῆς ἀμερικανικῆς ἐκπαίδευσης στὴν Αὐτοκρατορία ἐξανάγκασε τὸν Hamlin νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Σεμινάριο καὶ νὰ ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τὴν ιεραποστολή. Στὰ 1863 ὁ ἀνήσυχος ιεραπόστολος θὰ γίνῃ ὁ ἰδρυτὴς τοῦ Robert College στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ πρῶτου πανεπιστημιακοῦ ἰδρύματος ἐκτὸς ΗΠΑ. Τὸ Robert College ἦταν ἀνεξάρτητο ἀμερικανικὸ ἐκπαιδευτήριον, διατηροῦσε ὁμως στενὲς σχέσεις μὲ τὴν ABCFM. Μάλιστα πολλοὶ ιεραπόστολοι χρημάτισαν πρόεδροί του.⁴⁸

β) Κολλέγια. Γυναικεία Ἐκπαίδευση (1870-1914)

Ἡ ἐκκοσμίκευση τῆς Ἀμερικανικῆς ἐκπαίδευσης στὴν καθ' ἡμᾶς Ἐνατολή ἀρχισε οὐσιαστικὰ τὸ 1870. Οἱ ἐκπαιδευτικοὶ στόχοι τῶν ἐννιά ιεραποστο-

45. F. A. Stone, *ὁ.π.*, κεφ. III.

46. Γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ Hamlin βλ. J. K. Green, *ὁ.π.*, σσ. 75-84. Πολύτιμα εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ C. Hamlin, *Among the Turks*, Νέα Ὑόρκη 1878.

47. *Missionary Herald* (Νοέμβριος 1848), σ. 400 καὶ (Αὐγούστος 1847), σ. 265.

48. *Encyclopedia of Missions*, λήμμα «Robert College».

λικών Κολλεγίων, που λειτούργησαν από το 1874 ως το 1914, σηματοδοτούν αυτήν την αλλαγή.⁴⁹

Στις ανατολικές έπαρχίες λειτούργησαν όκτώ Άμερικανικά Κολλέγια: πέντε άρρένων και τρία θηλέων.⁵⁰ Στις ευρωπαϊκές έπαρχίες λειτούργησε από 1880 μόνο ένα Κολλέγιο Άρρένων με Βούλγαρους σπουδαστές στο Σαμόκοβο. Από τα «Κολλέγια της Ανατολής» τρία λειτούργησαν στον Μικρασιατικό χώρο: Ένα Κολλέγιο Άρρένων στην Μερζιφούντα (Μαρσοβάν) από το 1886, ένα Κολλέγιο Άρρένων στη Σμύρνη από το 1903 και ένα Κολλέγιο Θηλέων στην ίδια πόλη από το 1912. Τρία Κολλέγια λειτούργησαν στην Κιλικία: στο Άϊντάμπ ένα Κολλέγιο Άρρένων, το πιο παλιό όλων, από το 1874 ένα Κολλέγιο Θηλέων στο Μαράς (Γερμανίκεια) από το 1880 και ένα Κολλέγιο Άρρένων στην Ταρσό, από το 1887. Στην τουρκική Άρμενία λειτούργησε το Κολλέγιο του Εύφρατη (Euphrates', Yeprad College) που περιελάμβανε τμήμα Άρρένων (από το 1878) και τμήμα Θηλέων (από το 1881). Το Euphrates' College ήταν η μοναδική προτεσταντική σχολειούπολη, όπου ο μαθητής ή η μαθήτρια μπορούσε να φοιτήσει στον ίδιο χώρο μέχρι και 18 χρόνια, από το νηπιαγωγείο έως και το Θεολογικό Σεμινάριο.

Τα τρία Κολλέγια των παραλίων της Μ. Άσίας (Σμύρνης, Ταρσού) και το «Άνατόλια» (Marsovan) ήταν τα μόνα που είχαν μαθητές και από τις τρεις εθνότητες (οί Τούρκοι έγγραφονταν μόνον μετά το 1908). Τα Κολλέγια της Κιλικίας είχαν στην πλειονότητά τους Τουρκόφωνους Άρμένιους μαθητές. Στο Yeprad College φοιτούσαν μόνον Άρμένιοι σπουδαστές.

Τα Άμερικανικά Κολλέγια πρόσφεραν στους σπουδαστές τους ευρύτερους προσανατολισμούς, έπιστημονικούς και τεχνικούς. Σχεδόν σ' όλα τα Άμερικανικά Κολλέγια θά υιοθετηθεί το Self-Help Department, που έγκαινίασε ο Hamlin στο Σεμινάριο στο Μπεμπέκι. Έτσι στο «Anatolia College» (Μερζιφούν), ένα από τα νεότερα και πιο πετυχημένα Άμερικανικά σχολεία, θά λειτουργήσει από το 1895 τμήμα τεχνικής εκπαίδευσης (Industrial Self Help Department). Οί έξειδικευμένοι τεχνίτες απόφοιτοι του τμήματος γίνονταν περιζήτητοι.⁵¹ Στις αρχές του αιώνα μας όμως η ABCFM οργανώνει πιά αυτότελειες τεχνικές σχολές στην Αυτοκρατορία. Πρώτες λειτούργησαν οί γεωργικές σχολές. Τότε ιδρύθηκε κι η Άμερικανική Γεωργική Σχολή στη Θεσσαλονίκη (1904).⁵²

Οί σπουδαστές προτιμούσαν τη φοίτηση κυρίως στα προπαρασκευαστικά

49. Για πρώτη φορά τέθηκαν δύο στόχοι (θηρησκευτικός, κοσμικός) στην Άμερικανική εκπαίδευση, στο ίδρυτικό καταστατικό του παλαιότερου Κολλεγίου (Central College) που πρωτολειτούργησε στα 1874 στο Aintab, (F. A. Stone, *ό.π.*, σ. 140).

50. Κωνσταντία Π. Κισκήρα, «Τα Άμερικανικά Κολλέγια της Μ. Άσίας» *ΙΕ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 237-249, βλέπε πίνακες 8 και 9.

51. J. Barton, *Daybreak in Turkey*, Βοστώνη 1908, σσ. 234-235.

52. Br. Marder, *Stewards of the Land*, Κολούμπια, University Press, 1979.

τήματα των Κολλεγίων (Academy). Οί σπουδές στα Academies ήταν ολιγόχρονες (4-5 χρόνια) και τὸ πρόγραμμα σπουδῶν (εὐρωπαϊκῆς γλώσσας, ἐμπορικὰ μαθήματα) τοὺς ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ προχωρήσουν σὲ ἐξειδικευμένη ἐπιστημονικὴ (οἰκονομικῆς σπουδῆς), τεχνογνωστικὴ καὶ διευθυντικὴ, ὅπως ἀκριβῶς καὶ οἱ σπουδαστῆς τοῦ ἀντίστοιχου τύπου σχολείου τῶν ΗΠΑ.⁵³ Ἔτσι, οἱ ἀπόφοιτοι τῶν Academies ἔγιναν οἱ μεταπράτες καὶ μικροαριστοκράτες τοῦ ἐμπορίου, ποὺ θὰ συμβάλλουν καὶ αὐτοὶ μαζί με τοὺς δυτικοευρωπαίους ἐμπόρους στὴ δυτικοποίηση τῆς Ὀθωμανικῆς Κοινωνίας.⁵⁴

Ἄξιζει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι οἱ σπουδαστῆς τῶν Ἀμερικανικῶν Κολλεγίων ἀπέκτησαν κάποιες ἐμπειρίες δημοκρατικῶν διαδικασιῶν, καθὼς συμμετεῖχαν ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. (1880) στὶς χριστιανικῆς ὀργανώσεις YMCA καὶ Christian Endeavor Society, ποὺ λειτουργοῦσαν στὰ Κολλέγια, ὅπως καὶ στὶς προτεσταντικῆς κοινότητες. Μετὰ τὸ 1908 ἄρχισε στὰ σχολεῖα αὐτὰ καὶ ἡ λειτουργία τῶν ἐθνικοπολιτιστικῶν συλλόγων τους καὶ τῶν ἀθλητικῶν ὁμάδων τους.⁵⁵

Ἡ ABCFM ἔκρινε ὅτι οἱ νέοι προσανατολισμοὶ καὶ ἡ νέα πολιτιστικὴ ταυτότητα τῶν ἀποφοιτῶν τῶν Κολλεγίων θὰ δημιουργοῦσε τὴ μέλλουσα «ἄρχουσα τάξη» (leaders) ποὺ θὰ ἦταν ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὶς ἀνάγκες οἰκοδόμησις μιᾶς νέας κοινωνίας (new order) στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή.⁵⁶ Ἡ νέα κοινωνία ποὺ ὁραματίσθηκαν οἱ Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι θὰ ἀποσαφηνισθεῖ στὶς ἀρχῆς τοῦ 20οῦ αἰ., ὅταν ἡ ABCFM θὰ ἐμπλέξει στὸ ἔργο της μαζί με τὴ θρησκευτικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα.⁵⁷

Ἐκφραστῆς τοῦ ἀμερικανικοῦ ὁράματος τῆς «new order» ὑπῆρξε ὁ διαπρεπὴς ἱεραπόστολος, στέλεχος τῆς ABCFM, J. L. Barton, διάδοχος τοῦ R. Anderson, ποὺ ὄχι μόνο συντόνιζε τὴν πολιτικὴ τῆς Ἱεραποστολῆς ἀπὸ τὸ 1890-1936, ἀλλὰ καὶ χρησιμοποιοῦσε τὸ Προτεσταντικὸ lobby, ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στοὺς κόλπους τῆς Ἀμερικανικῆς κοινωνίας κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου, σὰν ὁμάδα πίεσης στὸ State Department γιὰ τὰ δικαιώματα τῶν ἱεραποστόλων καὶ τὰ ἀμερικανικὰ δικαιώματα στὴν Αὐτοκρατορία.⁵⁸

53. F. A. Stone, ὁ.π., σσ. 137-243. Βλ. πίνακα 10.

54. Κωνσταντία Κισκήρα, ὁ.π., σ. 243.

55. Κωνσταντία Κισκήρα, ὁ.π., σ. 244.

56. J. L. Barton, *Human Progress Through Missions*, Νέα Ὑόρκη, Λονδίνο 1912, σσ. 15-17. Ὁ ἄγγλος δικηγόρος Sir Ed. Pears στὸ ἔργο του *Turkey and its people*, Λονδίνο 1912, σ. 273, παρατηρεῖ ὅτι τὸ ἔργο τῶν ἱεραποστόλων ἔχει γίνει πιά πολιτιστικό: «The missionaries' teaching and methods of conducting their missions during the last twenty years (1890-1910) have tended not so much to make converts as to act as a useful **leaven** upon the population around the missions especially the Christians».

57. J. Grabill, ὁ.π., κεφ. 3-5, 7-10.

58. J. Barton, *Daybreak*, σσ. 241-246. Πρὸβλ. τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις τοῦ G. Horton, *Ἡ Μάστιγα τῆς Ἀσίας*, Ἀθήνα 1993, σσ. 264, 276, 310 καὶ 332.

Ο Barton συνοψίζει με σαφήνεια τὸ νέο πλαίσιο τῆς δραστηριότητας τῆς ABCFM, πού εἶναι τελείως διαφοροποιημένο σὲ σχέση με τὸ θρησκευτικό τῆς πρώτης γενιάς τῶν ἱεραποστόλων (1830-1870): «Οἱ ἱεραπόστολοι ἄνοιξαν ἔμπορικά τμήματα στὰ Κολλέγια τους, ὅπου ἡ νεολαία τῆς Ἀνατολῆς διδάσκεται τὴν τέχνη τῶν ἐπιχειρήσεων. Οἱ ἱεραπόστολοι διδάσκουν τὴν ἀξία τῆς εἰλικρίνειας καὶ τῆς ἔμπορικῆς ἐντιμότητας, βάζοντας ἔτσι τὰ θεμέλια διαρκῶν ἔμπορικῶν σχέσεων με τὴ Δύση».⁵⁹

Ἰδιαίτερη μνεῖα ἀξίζει νὰ γίνει γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ ἐκπαίδευση θηλέων (Girls' High Schools ἢ Seminaries). Ἡ ἐκπαίδευση Θηλέων κριθῆκε ἀναμφίβολα θεμελιώδης γιὰ τὸ νέο κοινωνικό-πολιτικό ὄραμα τῆς ἱεραποστολῆς στὴν καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή. Τὴν εὐθύνη τῆς εἶχε τὸ γυναικεῖο τμήμα τῆς ABCFM, τὸ Woman's Board of Missions, πού ἰδρύθηκε στὰ 1868 στὴ Βοστώνη. Ἀπὸ τὸ 1870 ἕως τὸ 1914 ἑκατὸν εἴκοσι γυναῖκες ἱεραπόστολοι, πού ἀπὸ πεποίθηση παρέμεναν ἄγαμες, πρόσφεραν τίς γνώσεις τους ὡς κατηγήτριες (evangelists), δασκάλες στὰ σχολεῖα θηλέων ἢ ὡς γιατροί. Σχεδὸν οἱ μισὲς εἶχαν ἀποφοιτήσει ἀπὸ τὸ φημισμένο Γυμνάσιο Θηλέων στὴν Μασσαχουσέτη, τὸ Mount Holyoke, ἀπὸ τὰ παλιότερα σχολεῖα Θηλέων πού ἴδρυσαν οἱ Κογκρεγκεῖσιοναλιστὲς στὴ Νέα Ἀγγλία.⁶⁰ Ἡ προοδευτικὴ, φεμινιστικὴ στοχοθεσία τοῦ Mount Holyoke, ἐφαρμοζόταν εὐλαβικά ἀπὸ τίς γυναῖκες ἱεραποστόλους στὰ πῶς πολλὰ ἀπὸ τὰ σχολεῖα θηλέων τῆς Αὐτοκρατορίας (15 Γυμνάσια καὶ 3 Κολλέγια).⁶¹ Οἱ στόχοι τῶν Girls' Schools ἀποσκοποῦσαν νὰ μῆσουν τίς μαθήτριες σὲ σχολικά μαθήματα θετικῆς κατεύθυνσης (Μαθηματικά, Ἀστρονομία, Χημεία, κ.λπ.), ἀνάλογα πρὸς αὐτὰ πού διδάσκονταν στὰ Ἀμερικανικά Γυμνάσια Ἀρρένων. Τὰ Girls' Boarding Schools, πιστὰ ἀντίγραφα τοῦ Mount Holyoke στὴν Αὐτοκρατορία, προσπάθησαν νὰ δημιουργήσουν ἰσότητα εὐκαιριῶν ἀνάμεσα στὰ δύο φύλα. Πίστευαν ὅτι ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνύψωση τῆς γυναίκας μοροῦσε νὰ μεταβάλλει τὴν κοινωνικὴ τῆς θέση στὴν Αὐτοκρατορία. Ἀναμφισβήτητα, τὰ πετυχημένα Ἀμερικανικά Σχολεῖα Θηλέων —πεδίο μαθητείας γυναικῶν χριστιανῶν ὄλων τῶν δογμάτων κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἀλλὰ καὶ Ὀθωμανίδων⁶² κατὰ τὸν 20ο αἰ.— ἐξόπλισαν τίς γυναῖκες με κριτικὴ σκέψη καὶ θάρρος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ μειονεκτικὴ γιὰ τὸ φύλο τους κοινωνικὴ πραγματικότητα.

Στὰ 1913 τὸ γενικὸ σύνολο τῶν μαθητῶν-μαθητριῶν, σπουδαστῶν-σπουδαστριῶν τῶν δύο βαθμίδων (High Schools, Academies-Colleges, Theological

59. J. L. Barton, *Human Progress Through Missions*, σσ. 15-17.

60. F. A. Stone, ὁ.π., σσ. 73-134 καὶ B. Melman, *Women's Orients. English women and the Middle East 1718-1918*, University Macmillan 1995.

61. J. Dennis, *Centennial Survey of Foreign Missions*, Νέα Ὑόρκη 1902, σσ. 105-108 βλ. πίνακα ἀρ. 8, Σχολεῖα Θηλέων.

62. Şecil Akgun, «The Turkish Image in the Reports of American Missionaries in the Ottoman Empire», *Turkish Studies Association Bulletin* 13 (1989), ἀρ. 2, σσ. 91-105.

Seminaries) της εκπαίδευσης της ABCFM στην Αυτοκρατορία κυμαίνονταν από 25.000 έως 35.000 περίπου. Την ίδια εποχή τα σχολεία των Ίησουϊτών είχαν διπλάσιο αριθμό μαθητών. Οί Έλληνες μαθητές των ελληνικών σχολείων έφθαναν τις 185.000 περίπου και οί (Άποστολικοί) Άρμένιοι μαθητές τις 133.000.⁶³

Ή ABCFM διέκοψε τὸ εκπαιδευτικὸ της ἔργο στὰ 1914. Οί σφαγές τῶν Άρμενίων ἐξανάγκασαν τὴν ABCFM νὰ κλείσει τὰ σχολεία της στὴν ἠπειρωτικὴ Μ. Ἀσία καὶ τὴν τουρκικὴ Ἀρμενία. Ὡστόσο ὡς τὴν κατάργηση τῶν Διομολογήσεων (1923) ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπολειποῦν ὀρισμένα σχολεία τῆς Δυτικῆς Μ. Ἀσίας, μὲ μαθητές ποὺ ἀνήκαν σὲ ὅλες τὶς ἐθνότητες. Στὰ 1923 ἐκλείσκειν καὶ ἐπίσημα τὰ σχολεία τῆς ἱεραποστολῆς.

Στὰ 1924 ὁ Ἑλ. Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος γνώριζε τὴ συστηματικὴ δουλειὰ καὶ τὴν αὐτοπειθαρχία τῶν σπουδαστῶν τῶν ἱεραποστολικῶν «Κολλεγίων τῆς Ἀνατολῆς», καὶ ὁ ὁποῖος μεριμνοῦσε γιὰ πρόσωπα ποὺ ἦταν σὲ θέση νὰ ἐπανδρώσουν τοὺς κρατικούς θεσμούς, ἀποτελώντας ἐγγύηση γιὰ τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ πολιτεύματος, προσκάλεσε δύο ἀπὸ αὐτὰ τὰ σχολεία νὰ μετεγκατασταθοῦν στὴν Ἑλλάδα. Τὸ Collegiate Institute for Girls τῆς Σμύρνης μεταφέρεται στὴν Ἀθήνα. (Εἶναι τὸ σημερινὸ Pierce College ἢ Κολλέγιο τῆς Ἑλλάδας). Τὸ Anatolia College ἀπὸ τὴ Μερζιφούντα τοῦ Πόντου μεταφέρεται στὴ Θεσσαλονίκη. Εἶναι τὸ σημερινὸ Anatolia College στὴ Θεσσαλονίκη.⁶⁴

Τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τῆς ABCFM (1822-1914)

Τὸ ἐκδοτικὸ ἔργο τῆς ABCFM συμπλήρωσε καὶ ἐνίσχυε τὸ προσηλυτιστικὸ καὶ εκπαιδευτικὸ ἔργο της. Τὸ τυπογραφεῖο της λειτούργησε τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 19ου αἰ. (1822-1833), γιὰ λόγους ἀσφάλειας, στὴ Μάλτα ποὺ βρισκόταν τότε κάτω ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ κυριαρχία. Μεταφέρθηκε στὴ Σμύρνη (1833-1853), ὅταν ἰδρῦθηκαν οἱ ἱεραποστολές γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἀρμένιους. Τὰ τελευταῖα 63 χρόνια τῆς λειτουργίας του εἶχε γιὰ ἔδρα του τὴν Κωνσταντινούπολη (1853-1914).⁶⁵

Οἱ πιὸ πολλές ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου ἦταν κείμενα τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας καὶ Φιλολογίας. Βασικὴ ἔκδοση παρέ-

63. E. Grinell Mears, *Modern Turkey A Politico - Economic Interpretation 1908-1923*, Νέα Ὑόρκη 1924, σ. 135 πίνακας. Τὰ Θεολογικὰ Σεμινάρια ἦταν πέντε: Σαμόκοβο (1873), Μαρσοβάν (1865), Μαράς (1864), Χαρπέρη (1859), Μαρτίν (1875).

64. Κωνσταντία Κισκίρα, ὀ.π., σ. 245.

65. J. Barton, *Daybreak*, σσ. 197-203· J. Greene, ὀ.π., σσ. 136-144. Μικρές πρόχειρες τυπογραφικὲς ἐγκαταστάσεις λειτούργησαν ἤδη ἀπὸ τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 19ου αἰ. στὰ «Ἀμερικανικὰ Κολλέγια τῆς Ἀνατολῆς» καὶ στὸ Σαμόκοβο τῆς Βουλγαρίας.

μενε ή Ἁγία Γραφή, μετάφραση στήν δημοτική γλώσσα ὄλων τῶν ἐθνοτήτων τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀλλά καί σέ ἰδιώματα πού χρησιμοποιοῦσαν ὀρισμένοι ὑπήκοοί της, π.χ. ἄρμενο-τουρκικά, καραμανλίδικα, ἰσπανοεβραϊκά. Οἱ ἱεραπόστολοι τοῦ σταθμοῦ τῆς Κωνσταντινούπολης W. Goodell, El. Riggs καί W. Schauffler καί οἱ ἐγχώριοι συνεργάτες τους (Literary Department) εἶχαν τήν εὐθύνη γιά τήν ἀπόδοση τῆς Ἁγίας Γραφῆς στά ἄρμενικά (ἄρμενο-τουρκικά καραμανλίδικα), βουλγαρικά καί ἰσπανοεβραϊκά.⁶⁶ Οἱ δαπάνες τῆς ἐκδοσης τοῦ κειμένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς καλύπτονταν κυρίως ἀπό τήν Ἀμερικανική Βιβλική Ἐταιρεία (American Bible Society), πού ἀπό τό 1836 συνεργαζόταν μέ τήν ABCFM.

Ὁ ἀριθμὸς σελίδων τῶν θεολογικῶν κειμένων πού τυπώθηκαν στά τυπογραφεῖα τῆς ἱεραποστολῆς συχνά ἐμφανίζεται ἀστρονομικός. Στό τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης μέσα σέ ἓνα χρόνο (1855), καί γιά τίς ἀνάγκες μόνο τῆς Μ. Ἀσίας, τυπώθηκαν 7.000.000 σελίδες στά Ἀρμενικά, ἄρμενο-τούρκικα, καραμανλίδικα, ἰσπανοεβραϊκά καί ἀγγλικά.⁶⁷ Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ ὕλη τῶν κειμένων αὐτῶν ἦταν ξένη πρὸς τίς κοσμοαντιλήψεις τῶν λαῶν τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, δὲν ἐβροισκαν ἀπήχηση καί δὲν εἶχαν ἀναγνωστικὸ κοινὸ. Μοναδική ἐξαιρέση ἀπετέλεσε τὸ κλασικὸ κατὰ τὰ ἄλλα Πουριτανικὸ ἔργο τοῦ J. Bunyan *The Pilgrim's Progress* (Διατριβὴ Χριστιανοῦ Ἀποδημητῆ), ἐπειδὴ εἶχε τὴ μορφή «ἐνὸς λαϊκοῦ ἔπους, μᾶς παγκόσμιας θρησκευτικῆς μυθιορίας».⁶⁸ Ἡ «Διατριβὴ τοῦ Χριστιανοῦ Ἀποδημητῆ» (ἀπόδοση στά ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Rev. S. Wilson) διαβαζόταν μέ ἐνδιαφέρον κι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας. Στά 1825 κυκλοφοροῦσαν 100 ἀντίτυπα του στήν Πελοπόννησο, ἐνῶ ἀπὸ τό 1825-1834 εἶχαν ἐκδοθεῖ 3.000 ἀντίτυπα στά ἑλληνικά.⁶⁹

Ἀναμφισβήτητη εἶναι ὁμῶς ἡ συμβολὴ τῆς ABCFM στίς ἐκδόσεις κυρίως διδακτικῶν ἐγχειριδίων, περιοδικῶν καί ἐφημερίδων στή δημοτικὴ βουλγαρικὴ καί ἄρμενικὴ γλώσσα. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς δὲν συνεισέφεραν μόνον στή διαπαιδαγώγηση τῶν νεαρῶν ἄρμενίων καί βουλγάρων σπουδαστῶν — ἦταν μεταφράσεις ἀπὸ ἀγγλικά πρότυπα — ἀλλὰ συνέβαλλαν καί στή διαμόρφωση τῆς ὀμιλουμένης γλώσσας αὐτῶν τῶν δύο ἐθνοτήτων. Ἀπὸ τὰ 100 πρῶτα βιβλία πού ἐκδόθηκαν στή δημοτικὴ βουλγαρικὴ, τὰ 70 ἦταν προτε-

66. J. Dennis, ὁ.π., σσ. 152-154.

67. *Missionary Herald* (Μάρτιος 1856), σ. 97.

68. J. Bunyan, *The Pilgrim's Progress*, Λονδίνο, Penguin Classics, 1987, σ. 7.

69. Ἡ θρησκευτικὴ αὐτὴ ἀλληγορία μεταφράστηκε στά Νέα Ἑλληνικά ἀπὸ τὸν Rev. S. Wilson τῆς London Missionary Society (Κογκρεσιανολιστικὴ Ἀγγλικὴ Ἐταιρεία) πού ἐργαζόταν ἀποκλειστικά στήν Ἑλλάδα ἀπὸ τό 1828. Στὸν ἱεραπόστολο S. Wilson ὀφείλεται μιὰ πρώτη ἀπόπειρα συγγραφῆς ἱστορικοῦ μυθιστορήματος (1835) στά Νέα Ἑλληνικά. Βλ. *Ἡ παλαιότερη Πεζογραφία μας*, τόμ. Γ': (1830-1880), Samuel Sheridan Wilson. Παρουσίαση-Ἀνθολόγησι Μαριάννας Δήτσα, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Σοκόλη, σσ. 119-130. Ἐπίσης, S. Wilson, *A narrative of Greek Mission*, Λονδίνο 1839, σ. 211.

σταντικές εκδόσεις.⁷⁰ Πολλές από τις εκδόσεις αυτές —κυρίως έγχειρίδια Φυσικής και Μαθηματικών— χρησιμοποιήθηκαν αδιάκριτα και στά ὀρθόδοξα σχολεία τῶν ἔθνοτήτων αὐτῶν.

Τὸ πρῶτο ἑλληνικό περιοδικό τῆς Σμύρνης ἦταν προτεσταντική ἐκδοση. Ἡ Ἐπιτομή τῶν Ὁφελίμων Γνώσεων ἦταν μηνιαίο περιοδικό μορφωτικῆς ὕλης, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸ 1837-1844 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς ABCFM στὴ Σμύρνη. Συντάκτης τοῦ ἦταν ὁ Χιώτης Νικ. Πετροκόκκινος, συνεργάτης τοῦ ἱεραποστόλου D. Temple. Τὸ περιοδικό κρίθηκε σημαντικό, γι' αὐτὸ 30 χρόνια ἀργότερα, ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἀνατυπώθηκε στὸ περιοδικό *Μέλης* τῆς Σμύρνης.⁷¹

Στὸ τυπογραφεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἐκδίδονταν περίπου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. οἱ ἐβδομαδιαῖες θρησκευτικὲς ἐφημερίδες: *Avedaper* (Ἀγγελιοφόρος) καὶ *Zornitza* (Ἀρμενιός). Ἡ *Avedaper* κυκλοφοροῦσε σὲ τρεῖς ἐκδόσεις: στὰ ἄρμενικά ἀπὸ τὸ 1847, στὰ ἄρμενοτουρκικά ἀπὸ τὸ 1856 καὶ στὰ καραμανλίδικα ὁ («Ἀγγελιοφόρος») ἀπὸ τὸ 1869. Ἡ *Zornitza* κυκλοφοροῦσε στὰ βουλγαρικά ἀπὸ τὸ 1864. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ὀλιγόχρονο «Ἀγγελιοφόρος» οἱ ὑπόλοιπες συνέχισαν τὴν ἐκδοσὴ τους ὡς τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ.⁷² Παρ' ὅλο ποὺ ἦταν θρησκευτικὲς ἐφημερίδες, ἐνημέρωναν τὸν ἀναγνώστη καὶ μὲ ἄρθρα γενικοῦ ἐνδιαφέροντος (κυρίως μεταφράσεις ἀπὸ ξένα ἔντυπα). Στὰ 1882 τῆ μεγαλύτερη κυκλοφορία ἀνάμεσά τους εἶχε ἡ βουλγαρική *Zornitza*, μὲ 4.000 φύλλα τὴν ἐβδομάδα. Ἡ *Zornitza*, ποὺ εἶχε ἀναγνώστες καὶ μὴ Προτεστάντες, ἦταν ἡ πρῶτη σὲ κυκλοφορία ἐφημερίδα ἀνάμεσα ἀπὸ ὅλες τὶς βουλγαρικὲς ποὺ τυπώνονταν τότε στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ἴδια πάντα χρόνια ἡ ἄρμενική *Avedaper* ἐκδιδόταν σὲ 900 φύλλα, ἡ ἄρμενοτουρκική σὲ 600 καὶ ὁ καραμανλίδικος «Ἀγγελιοφόρος» σὲ 500.⁷³

Πρωτοποριακὲς ἀλλὰ καὶ ἐντυπωσιακὲς ἦταν οἱ νεανικὲς ἐκδόσεις, παραρτήματα μηνιαῖα καὶ τῶν τεσσάρων ἐφημερίδων. Πρωτοεκδόθηκαν τὸ 1871 ἐκτὸς ἀπὸ τὴ νεανική *Zornitza* ποὺ ἐκδόθηκε τρία χρόνια ἀργότερα. Ὑπεύθυνος γιὰ ὅλες τὶς νεανικὲς ἐκδόσεις ἦταν ὁ ἱεραπόστολος El. Riggs. Οἱ ἐκδόσεις αὐτὲς ἦταν οἱ πρῶτες ποὺ κυκλοφόρησαν στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἔγχρωμη εἰκονογράφηση. Ἡ εἰκονογράφηση γινόταν στὴν Ἀμερική, ἐνῶ τὸ κείμενο τυπώνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη.⁷⁴

70. J. Barton, *Daybreak*, σσ. 197-203.

71. Κ. Δεμερτζής, «Τὸ περιοδικό “Ἀποθήκη Ὁφελίμων Γνώσεων”», *Μικρασιατικά Χρονικά* 11 (1970), σσ. 370-513.

72. J. F. Greene, ὁ.π., σσ. 136-155 καὶ *Missionary Herald* (Ὀκτώβριος 1903), σ. 436.

73. *Missionary Herald* (Ἰούλιος 1882), σ. 241.

74. *Missionary Herald* (Ὀκτώβριος 1884), σ. 299.

Ίατρική Ίεραποστολή και Φιλανθρωπία

Α) Ὁ γιατρός Ίεραπόστολος συγκέντρωνε τὴ μεγαλύτερη ἐμπιστοσύνη καὶ ἐκτίμηση ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἐνῶ ἡ παρουσία του διευκόλυνε πάντα τὸ προσηλυτιστικὸ ἔργο. Τὸ ἔργο τῆς ἱατρικῆς Ίεραποστολῆς στὴν Αὐτοκρατορία (1846-1914)⁷⁵ περιελάμβανε: γιατρούς, ἱατρικὲς ἢ «παραϊατρικὲς σχολές» καὶ νοσοκομεῖα. Οἱ γιατροὶ ἐργάζονταν στὸν χώρο τῶν φαρμακείων ποὺ λειτουργοῦσαν στοὺς Ίεραποστολικοὺς σταθμοὺς. Ὁ πρῶτος γιατρός ποὺ ἐγκαταστάθηκε σὲ Ίεραποστολικὸ σταθμὸ ἦταν ὁ Az. Smith (Ἐρζερούμ 1846 καὶ Ἄϊντάμπ 1849-1851). Κατὰ τὸν 19ο αἰ. οἱ γιατροὶ τῶν σταθμῶν ἦταν τρεῖς,⁷⁶ ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1906 οἱ μισοὶ σταθμοὶ διαθέτουν γιατρό (σύνολο γιατρῶν 9):⁷⁷ Ἀπὸ τὸ 1862 ἕως τὸ 1870 λειτούργησε ἡ «παραϊατρικὴ σχολή» στὴ Σεβάστεια μὲ τὴ φροντίδα τοῦ γιατροῦ τοῦ σταθμοῦ Dr. West. Οἱ ἀπόφοιτοι, ὅλοι Προτεστάντες, ἐργάζονταν ὡς βοηθοὶ τῶν ἀμερικανῶν γιατρῶν. Στὸ Κολλέγιο τοῦ Ἄϊντάμπ (Central College) λειτούργησε ἀπὸ τὸ 1875 ἕως τὸ 1888 τμήμα ἱατρικῆς σχολῆς. Τέλος, τὰ νοσοκομεῖα —μέσα στὰ ὁποῖα λειτουργοῦσαν καὶ σχολές νοσοκόμων ἦταν: στὴν Mardin ἀπὸ τὸ 1874, στὴν Ἄϊντάμπ ἀπὸ τὸ 1883, στὴ Marsovan ἀπὸ τὸ 1896, στὴν Οὐρφα ἀπὸ τὸ 1896, στὴ Μερσίνα ἀπὸ τὸ 1896, στὴν Καισάρεια (Ταλάς) ἀπὸ τὸ 1898 καὶ μετὰ τὸ 1900 στὴ Σεβάστεια, Χαρπέρτη, Ἐρζερούμ, Βάν, Ντιαρμπάκιρ καὶ Ἄδανα. Στὰ νοσοκομεῖα αὐτὰ οἱ ἀσθενεῖς ποὺ βρῆκαν περίθαλψη στὰ 1914 ἦταν 130.000 χριστιανοὶ καὶ μουσουλμάνοι.

Β) Τὸ φιλανθρωπικὸ ἔργο τῆς ABCFM κατὰ τὸν 19ο αἰ. ἦταν στενὰ συνυφασμένο μὲ τὸ προσηλυτιστικὸ. Ἐκδηλωνόταν κυρίως σὲ ὀριακὲς καταστάσεις τῆς κοινωνίας, χωρὶς διάκριση σὲ Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση στὰ χρόνια 1873-1875, ὅταν ἡ σιτοδεία μάλιστα τὸ κεντρικὸ ὄροπέδιο. Πολλοὶ Ἕλληνες Ὀρθόδοξοὶ τῆς Καππαδοκίας παγιδεύτηκαν ἀπὸ τὴν ὀργανωμένη φιλανθρωπικὴ ἐπιχείρηση τῆς ABCFM στὴν περιοχή καὶ ἀλλαξοπίστησαν. Ἡ σθεναρὴ ὁμως στάση τοῦ μητροπολίτη Καισαρείας Εὐστ. Κλεόβουλου (1871-1876) τοὺς ἐξανόγκασε νὰ μεταστραφοῦν πάλι στὴν Ὀρθοδοξία.⁷⁸ Παρομιμῶδης ἔμεινε ἀπὸ τότε ἡ ἔκφραση «un bitti, din bitti» (τελείωσε τὸ ἀλεύρι, τελείωσε κι ὁ Προτεσταντισμός).

Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν σφαγῶν τῶν Ἀρμενίων 1895-1896 ἐκδηλώθηκε ἡ μεγαλύτερη φιλανθρωπικὴ ἐπιχείρηση τῆς ABCFM σὲ ὀλόκληρη τὴν ἔκταση

75. J. Barton, *Daybreak*, σσ. 207-210 καὶ J. Greene, *ὁ.π.*, σ. 136.

76. *Missionary Herald* (Ἀπρίλιος 1877), σ. 175.

77. *Missionary Herald* (Σεπτέμβριος 1906), σ. 321.

78. Εὐστ. Κλεόβουλος, *Ἐπιστολιμαία Διατριβή*, Κωνσταντινούπολη 1878, σσ. 107, 133, 136.

της άσιατικής Τουρκίας. Είναι η πρώτη ενεργός πολιτική ανάμειξη της έταιρίας στον έθνικοαπελευθερωτικό άγώνα των Άρμενίων. Η διακίνηση της άμερικανικής και άγγλικής χρηματικής βοήθειας ύψους 2.000.000 δολαρίων, ποσού υπέρογκου για την εποχή, ήταν άποκλειστικό έργο του ταμία της ABCFM Rev. Peet, που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη.⁷⁹ Οί σταθμοί της ιεραποστολής, κυρίως αύτοί της ένδοχώρας, είχαν μετατραπεί σέ στρατόπεδα ύποδοχής των κατατρεγμένων Άρμενίων. Άπό τότε και για πολλά χρόνια λειτουργούσαν σέ όλους τους σταθμούς όρφανοτροφεία για τά όρφανά των Άρμενίων. Σέ τρεις σταθμούς, Βάν, Ούρφα και Marsovan, οί ιεραπόστολοι Miss Kimball, γιατρός, ή Miss Shattuck και Rev. White όργάνωσαν έμπορικές έπιχειρήσεις με κεφάλαια της ABCFM και Άρμένιους εργάτες.⁸⁰

Κατά τον 20ό αί. τó φιλανθρωπικό έργο της ABCFM, ως όργάνωση πλέον American Committee for Armenian and Syrian Relief (1915), ή μετέπειτα Near East Relief (1919-1930) κι άργότερα ή Near East Foundation (1930-1940) ύπηρετεί σαφείς πολιτικές σκοπιμότητες. Πρόεδρος της όργάνωσης αύτης ως τó 1930 διετέλεσε τó σημαίνον στέλεχος της ABCFM Rev. Barton, ένώ πολλοί ιεραπόστολοι της Turkey Mission μετά τη διάλυσή της ύπηρετήσαν στη Near East Relief.⁸¹ Στά 1936, λίγο πριν άπό τόν θάνατό του, ό Barton δήλωνε άπερίφραστα: «America's influence and interest in the Near East was begun and has been perpetuated by Christians» (Η άμερικανική έπιρροή και τó ένδιαφέρον για τή Μέση Άνατολή πρωτοάρχισε και συνεχίστηκε άπό τους Χριστιανούς [ιεραποστόλους]).⁸²

‘Η «άνθρωπογεωγραφική» καταγραφή της καθ’ ήμās Άνατολής άπό τήν ABCFM

Τó μεγαλύτερο μέρος των άρχείων της ABCFM βρίσκεται σήμερα στην Houghton Library, Harvard University. Ένα μέρος αύτου του άρχειακού ύλικού είναι καταχωρημένο και μέσα στο περιοδικό *Missionary Herald*, έπίσημο όργανο της ABCFM, που κυκλοφόρησε άπό τó 1821 έως τó 1932. Τó περιοδικό αύτό άποδεικνύεται πραγματικό «όρυχείο» κοινωνικών, πολιτιστικών και άλλων ειδήσεων για τήν παγκόσμια δραστηριότητα της ABCFM.

Τά δημοσιεύματα του περιοδικού *Missionary Herald*, που αναφέρονται

79. R. L. Daniel, *ό.π.*, κεφ. IV, VII. Για τήν πολιτική θέση των ιεραποστόλων άπέναντι στίς σφαγές (1895), βλ. J. Salt, «A Precarious Symbiosis: Ottoman Christians and Foreign Missionaries in the 19th c.», *International Journal of Turkish Studies* 3 (1985-1986), σσ. 53-57.

80. *Missionary Herald* (Σεπτέμβριος 1896), σ. 349.

81. J. Barton, *Story of the Near East Relief (1915-1930). An Interpretation*, Νέα Ύόρκη 1930.

82. Grabill, *ό.π.*, σ. 309.

στὸν χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπαρτίζουν μιὰ πραγματικὴ «ἀνθρωπογεωγραφία» αὐτῆς τῆς περιοχῆς. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ πλῆθος τῶν περιγραφῶν ἀπὸ τὰ ταξίδια τῶν 700 συνολικὰ ἱεραποστόλων ποὺ ὑπηρετήσαν στὴν Turkey Mission ἕως τὴ διάλυσή της. Ὅλες αὐτὲς οἱ μαρτυρίες κατέληξαν καὶ στὴν ἐκτύπωση χαρτῶν πολλῶν περιοχῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.⁸³

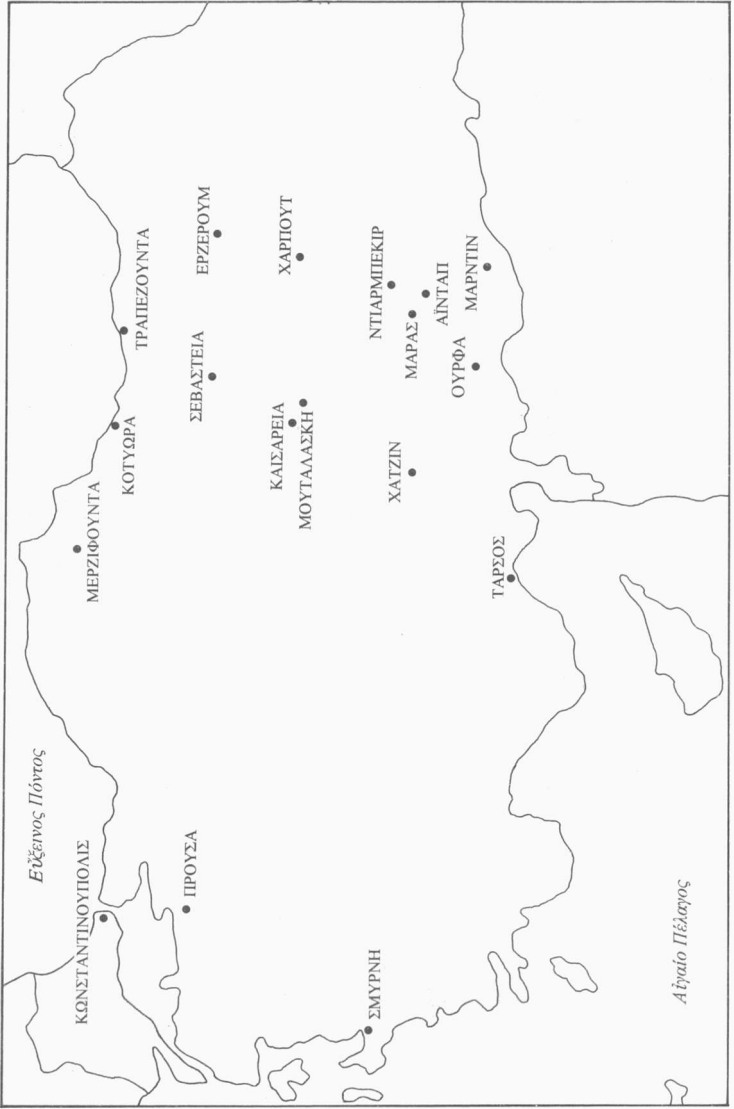
Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον μεταξὺ τῶν «ἀνθρωπογεωγραφικῶν» αὐτῶν καταγραφῶν παρουσιάζουν οἱ πρῶτες μαρτυρίες τῶν ἱεραποστόλων, ἰδρυτῶν τῶν ἱεραποστολικῶν σταθμῶν. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς εἶναι καταχωρημένες σὲ ἐκθέσεις ποὺ ἔχουν τὴ μορφή ταξιδιωτικῶν ἡμερολογίων, ποὺ συντάσσονταν ὕστερα ἀπὸ ὁδηγίες τῆς ABCFM. Οἱ σκαπανεῖς αὐτοὶ ἔπρεπε νὰ ἀποτυπώσουν: α) τὴ γεωγραφία τοῦ χώρου καὶ τὴν πολιτισμικὴ δραστηριότητα τῶν ομάδων ποὺ ζοῦσαν σὲ αὐτούς, β) ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιοῦν ἀριθμητικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ συστηματικὴ προσέγγιση τῆς κοινωνικῆς δομῆς. Ὑστερα ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν στοιχείων αὐτῶν ἀποφασίζοταν ἡ ἴδρυση τῶν μόνιμων ἐγκαταστάσεων τῶν ἱεραποστόλων (σταθμῶν) καὶ τῶν συνεργατῶν τους (ὑποσταθμῶν) μέσα στοὺς ἐπιλεγμένους φυσικοὺς χώρους.

Ἄθησάυριστες παραμένουν ἀκόμα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία⁸⁴ οἱ πληροφορίες τοῦ *Missionary Herald* γιὰ τὴν καθ' ἡμᾶς Ἄνατολή, ποὺ καλύπτουν τὴν ἑκατονταετία (1821-1922). Οἱ καταγραφὲς αὐτὲς περιέχουν πληθῶρα εἰδήσεων γιὰ τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο, κυρίως ὁμως γιὰ τὸν μικρασιατικὸ κόσμο, ἀπὸ τὰ παράλια ὡς τὶς ἀπομονωμένες νησίδες τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ ὑψίπεδα τῆς Ἀρμενίας. Ἐξαιτίας τοῦ εὗρους τῶν ἱεραποστολικῶν περιηγήσεων στὸν μικρασιατικὸ χῶρο οἱ μαρτυρίες ποὺ ἀποτυπώνονται εἶναι συχνὰ μοναδικές καὶ δυσεῦρετες, γι' αὐτὸ κι ἡ μελέτη τους ἀποδεικνύεται πολὺτιμη γιὰ τὴν ἱστορία τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων τῆς Μ. Ἀσίας.

83. *Missionary Herald* (Δεκέμβριος 1869), σ. 412, Χαρτογράφηση περιοχῆς Μούς (Ἀρμενία).

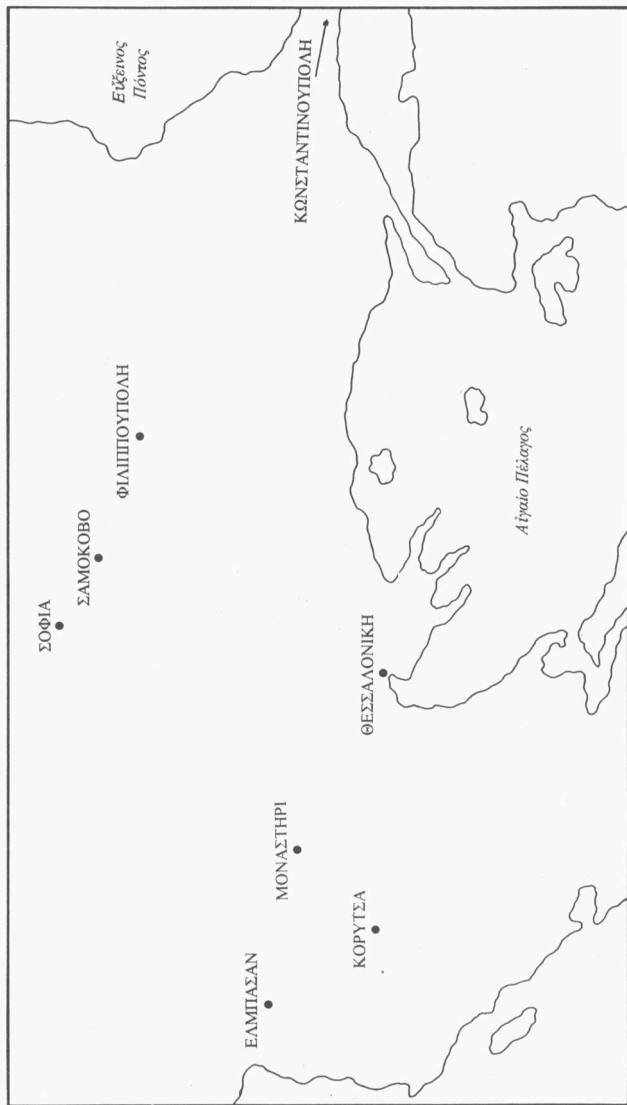
84. Βλ. σχετικὰ *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 11 (1995-1996): Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἐκπαιδευτικὲς καὶ προσηλυτιστικὲς δραστηριότητες τῶν Ἀμερικανῶν ἱεραποστόλων στὴ Μικρὰ Ἀσία», σσ. 423-426· Σταῦρος Θ. Ἀνεστίδης, «Ἀμερικανοὶ ἱεραπόστολοι στὴ Μικρὰ Ἀσία. Βιβλιογραφικὴ ἐπισκόπηση», σσ. 375-388 καὶ Κωνσταντία Π. Κισκήρα, «Τὸ περιοδικὸ *Missionary Herald*, μιὰ ἀθησαύριστη πηγή γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Μικρασιατικοῦ Ἑλληνισμοῦ», σσ. 119-123.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

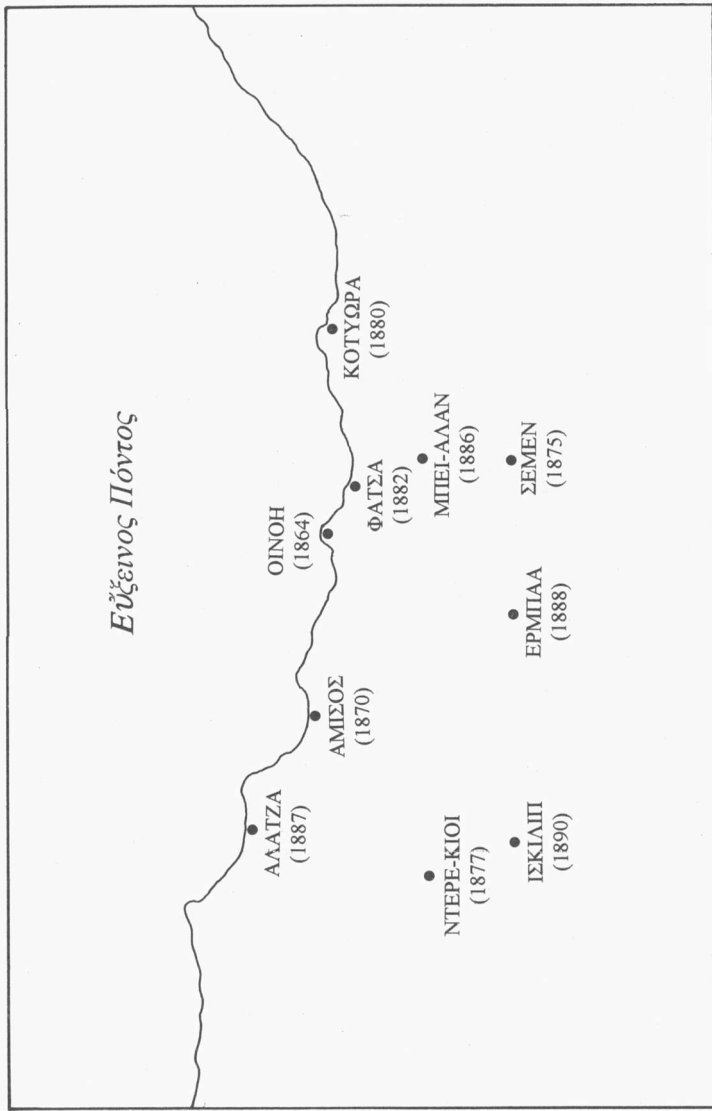

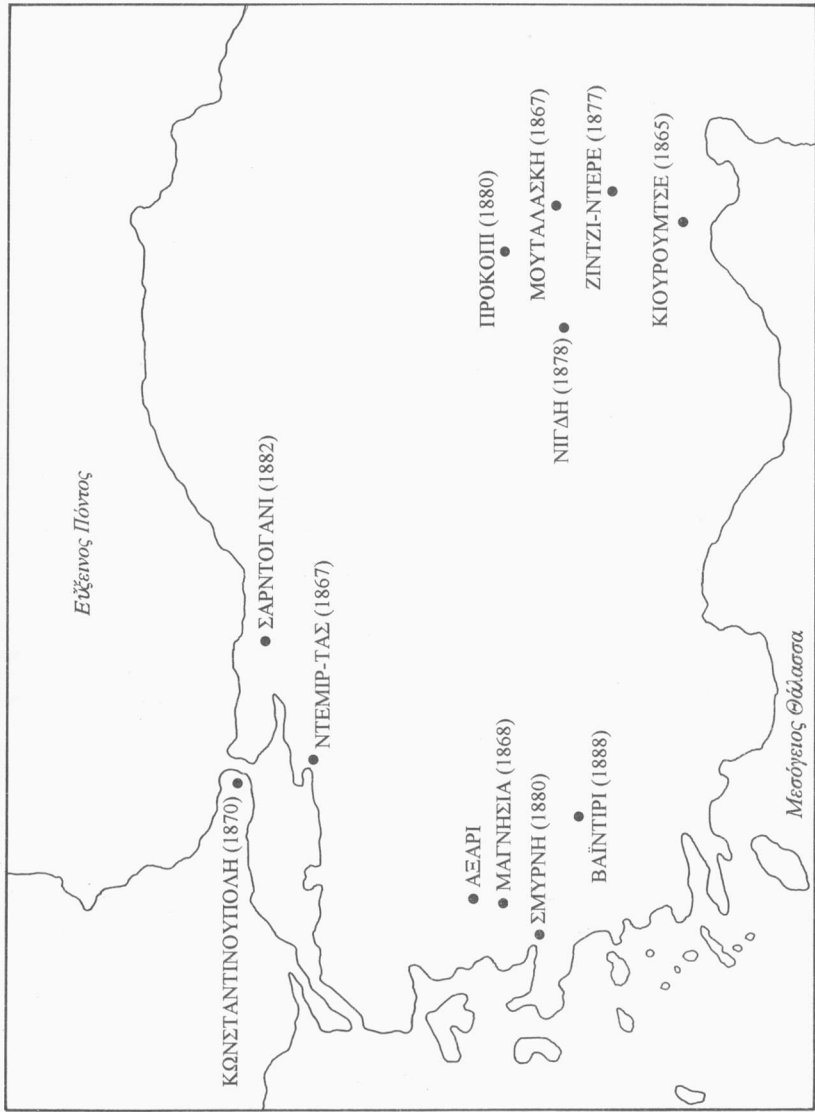
Σταθμοί τῶν Μισσιοναρίων τῆς ABCFM στὴ Μικρὰ Ἀσία (1813-1914)

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

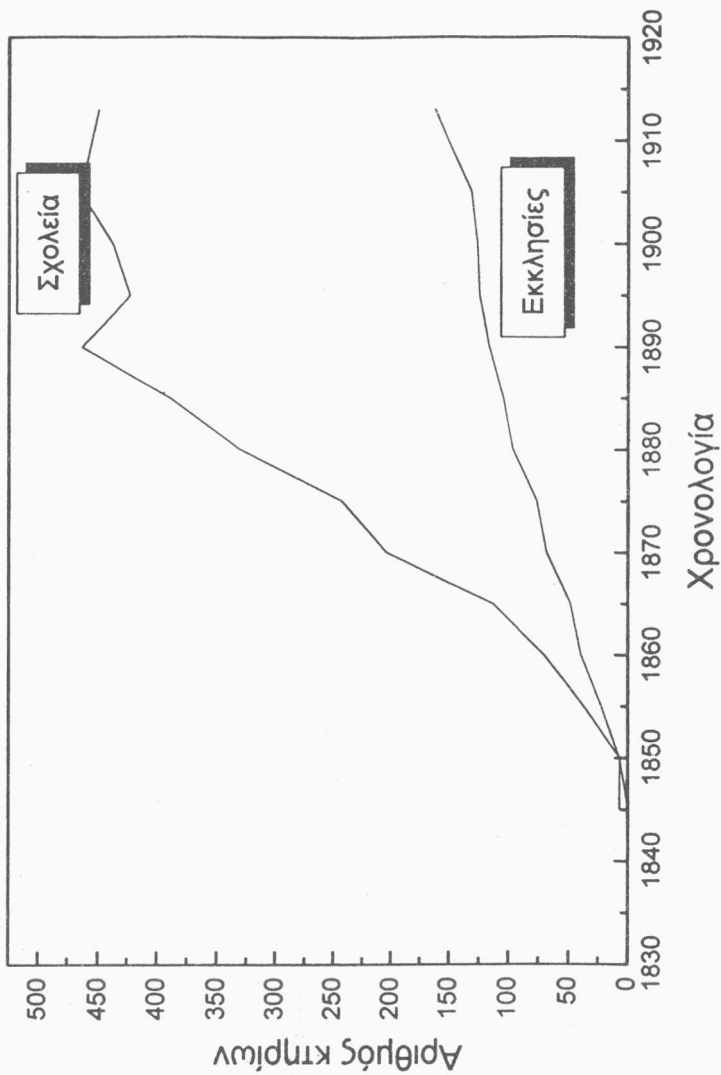
Σταθμοί τών Μισσιοναρίων τῆς ABCFM στίς εὐρωπαϊκές ἐπαρχίες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας (1870-1912)

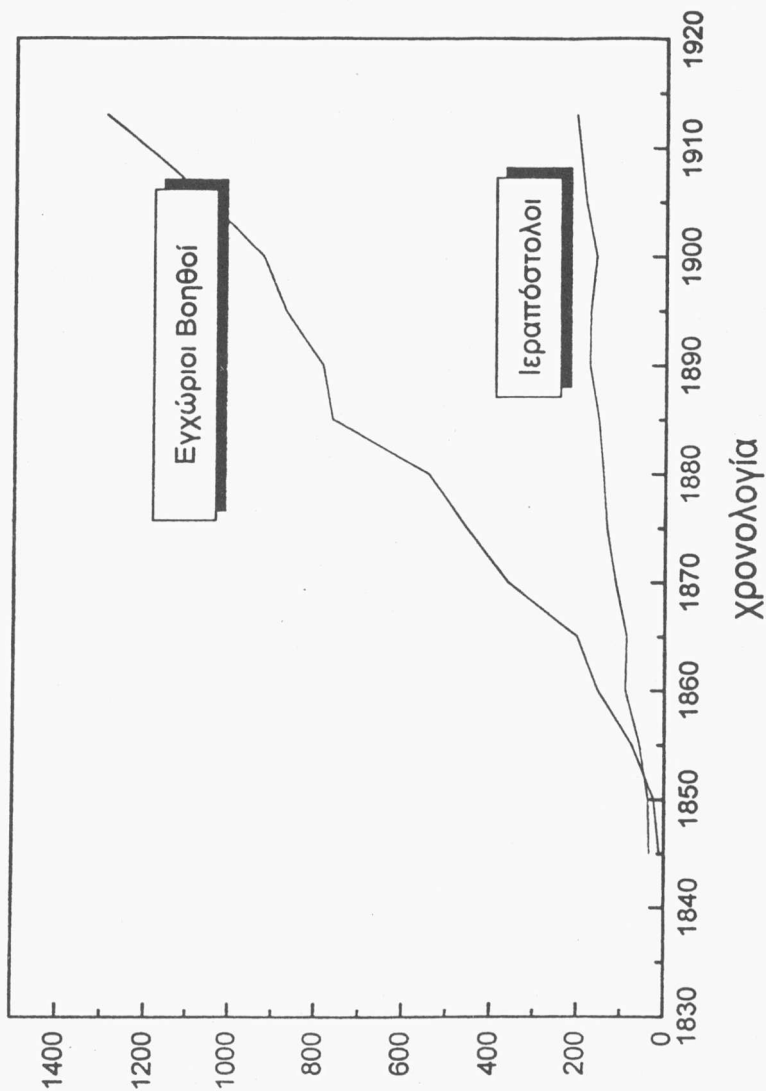

Ελληνικές Εμπορευματικές Κοινότητες της Μικράς Ασίας (1865-1888)

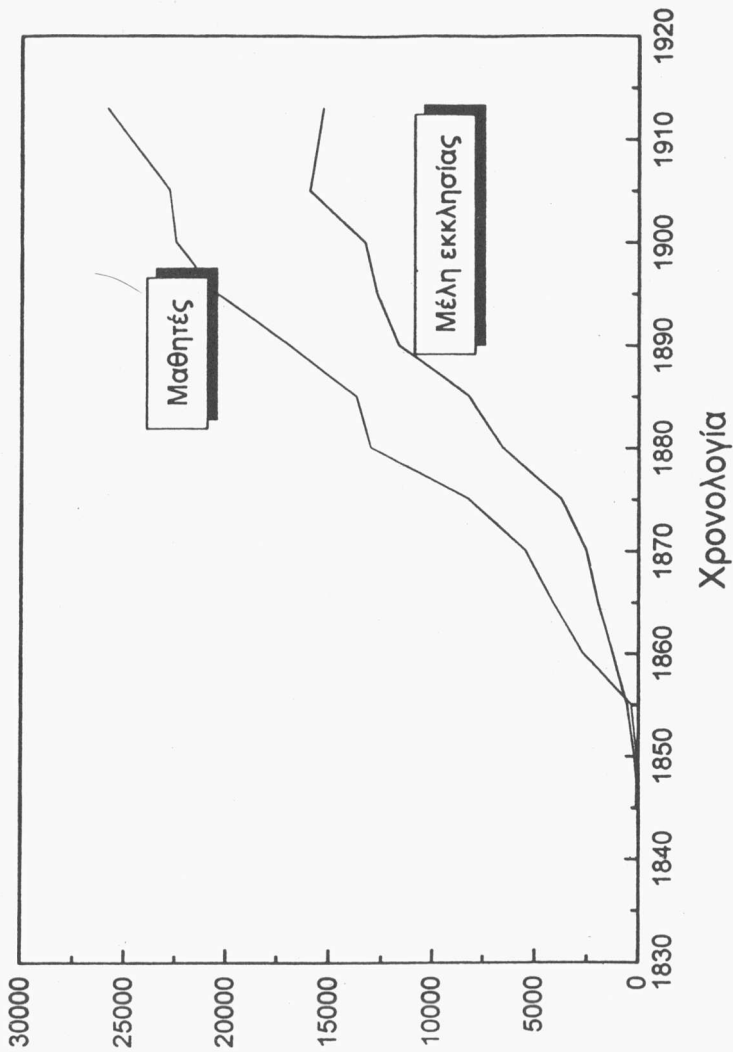
ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ (19ος αί.)

ΚΟΛΛΕΓΙΑ

I. Κολλέγια Ἐγγλένων καὶ Θηλέων τῆς ABCFM (Colleges)

α/α	Πόλη	Ἔτος Ἰδρύσεως	Φύλο	Ἀριθμ. Σπουδ.*
1.	Ἰντάντιπ	1874	Ἐγγλένων	140
2.	Χάρπουριτ	1878	Ἐγγλένων	100
3.	Σαμόκοβο	1880	Ἐγγλένων	55
4.	Μαράς	1880	Θηλέων	55
5.	Χάρπουριτ	1881	Θηλέων	100
6.	Μερζιφούς	1886	Ἐγγλένων	238
7.	Ταρσός	1887	Ἐγγλένων	80
8.	Σμύρνη	1903	Ἐγγλένων	
	»	1912	Θηλέων	

* Ὁ ἀριθμὸς τῶν σπουδαστῶν ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 1900.

II. Γυμνάσια Θηλέων τῆς Woman's Board of Missions

α/α	Πόλη	Ἔτος Ἰδρύσεως	Ἀριθμ. Μαθητρ.*
1.	Ἰντάντιπ	1859	100
2.	Σαμόκοβο	1863	85
3.	Μερζιφούς	1865	162
4.	Μπιτλίς «Mount Holyoke of Kourdistan»	1868	90
5.	Προύσα	1869	50
6.	Ἰνταμπαζάκ	1871	227
7.	Σεβάστεια	1874	21
8.	Ταλάς	1874	51
9.	Μοναστήρι	1878	24
10.	Βάν	1879	200
11.	Ἐρζερούμ	1880	67
12.	Χατζίν	1880	218
13.	Ἰδάνα	1882	87
14.	Τσόρουμ	1882	33
15.	Μαρντίν	1885	37
16.	Οὔρφα	1888	31

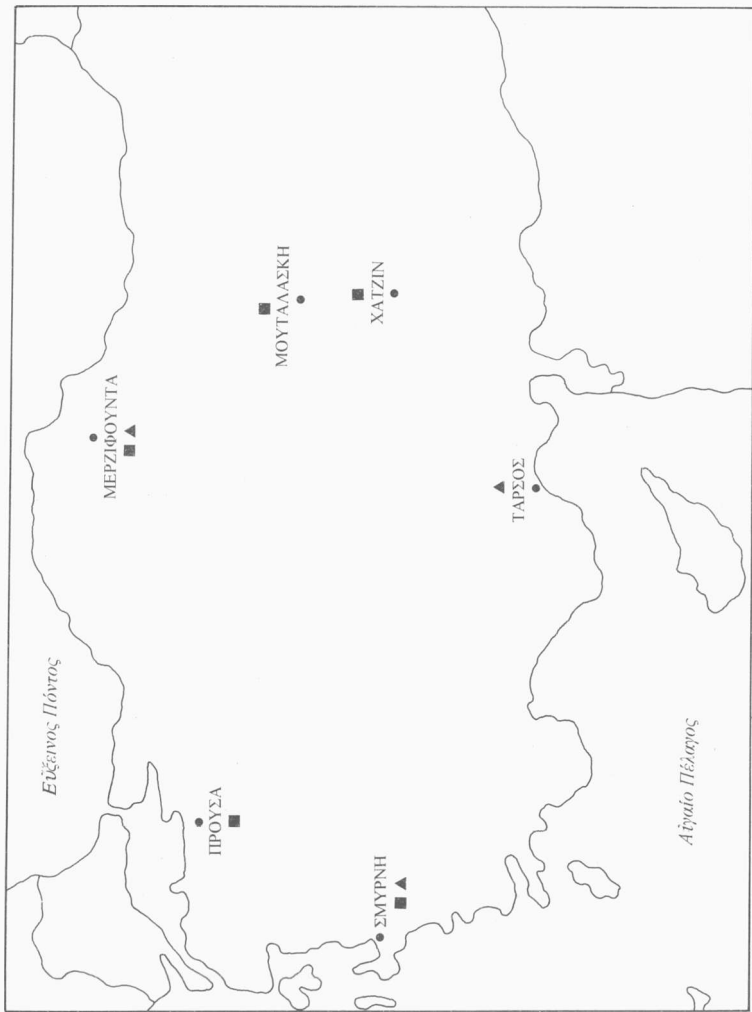
* Ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητριῶν ἀντιστοιχεῖ στὸ ἔτος 1900.

III. ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΑ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΑ ΚΟΛΛΕΓΙΑ ΚΩΝ/ΠΟΛΗΣ

α/α	Ὄνομα Κολλεγίου	Ἔτος Ἰδρύσεως	Φύλο
1.	Robert College	1863	Ἐγγλένων
2.	American College for Girls	1891	Θηλέων

Πηγή: J. Green, *Leavening the Levant*, σσ. 108-109.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

▲ ΚΟΛΛΕΓΙΑ

■ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΘΗΛΕΩΝ

Έλληνικά τμήματα τών σχολείων τής ABCFM στη Μικρά Άσία

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΚΟΛΛΕΓΙΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΑ (1909-1916)
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ (ACADEMY) Φοίτηση 4ετής

<p>ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Καλλιγραφία 2. Ίχνογραφία 3. Έκκλησιαστική Μουσική 4. Άπαγγελία 	8-5 ώρες την εβδομάδα
<p>ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Νέα Έλληνικά 2. Χρηστομάθεια 3. Μυθολογία <p>Άρχαία Έλληνική Γραμματεία και Ίστορία</p>	4-5 ώρες την εβδομάδα
<p>ΑΓΓΛΙΚΗ ΓΛΩΣΣΑ</p> <p>(Μετάφραση, Όρολογία Φυσικής και Ίστορίας)</p>	5 ώρες την εβδομάδα
<p>ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΑΡΙΘΜΗΤΙΚΗ</p> <p>(Έμπορική Άριθμητική, Λογιστικά, Άλγεβρα)</p>	3-4 ώρες την εβδομάδα
<p>ΤΟΥΡΚΙΚΑ</p> <p>(Χρηστομάθεια, Επίσημη Άλληλογραφία)</p>	3-5 ώρες την εβδομάδα
<p>ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ</p>	1 έξάμηνο
<p>ΥΓΙΕΙΝΗ</p>	1 έξάμηνο
<p>ΓΑΛΛΙΚΑ</p>	3 έξάμηνα

(Τò πρόγραμμα επαναλαμβάνεται σέ όλα τά έτη σπουδών).